

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

МАЙКА-ЗЕМЯ

Превод от руски: Недялка Христова, 1976

chitanka.info

*Татко, не зная де е твоят гроб, посвещавам на теб,
Торекул Айтматов. Мамо, ти отгледа и четирима ни,
посвещавам на теб, Нагима Айтматова.*

1

С бяла чиста рокля, с тъмен тегелиран бешмет, забрадена с бяла кърпа, бавно върви тя по пътеката сред пожънатите нивя. Наоколо няма жива душа. Отшумяло е лятото. В полето не се чува човешки глас, не вдигат прахоляк колите по междуселските пътища, не се виждат комбайни в далечината, не са пуснали още стадата по стърнищата.

Далеко отвъд сивия широк път мрачна се е ширнала есенната степ. Безшумно се ниже над нея върволица сивопепеляви облаци. Безшумно снове по полето вятърът, вдига коило и посъхнали тревици, тихо се оттегля към реката. Дъха на осланени по ранина билки. Земята си почива подир жътвата. Скоро ще захване лошото време, ще ливнат дъждове, първият сняг ще покрие земята и ще забушуват виелици. Но сега е още тихо и спокойно.

Да не ѝ пречим. Ето, тя спира и дълго се оглежда с помръкнали, старчески очи.

— Здравей, поле — прошепва тя.

— Здравей, Толгонай. Ти дойде? Остаряла си. Съвсем си побеляла. С тояжка си вече.

— Да, старея. Отмина още една година, а за теб, поле, още една жътва. Днес е ден за поменуване.

— Знам, чакам те, Толгонай. Но ти и този път идваш сама?

— Както виждаш, пак съм сама.

— Значи, още нищо не си му разказала, Толгонай?

— Не, не посмях.

— Мислиш, че никой никога не ще му разкаже? Мислиш, че някой няма да се изпусне?

— Не, защо? Рано или късно той ще научи всичко. Порасна вече и от всеки може да го чуе. Но за мен той е още дете. Боя се, боя се да захвана този разговор.

— Човекът трябва да знае истината, Толгонай.

— Разбирам. Ала как да му я кажа? Онова, което зная аз, което знаеш ти, родно мое поле, което всички знаят, само той не знае. А какво ще си рече, като го научи, как ще погледне на миналото? Ще стигне ли с разума и сърцето си до истината? Та той е още съвсем дете. И чудя се аз как да стане, какво да сторя, та да не обърне той гръб на живота, а винаги да го гледа право в очите. Ех, да можех с две думи, простичко като приказка да го разкажа! Напоследък само това си и мисля, всичко става — току-виж, умра. Зимъс нещо се поболях, залежах се, викам си — край. И не че толкова се боях от смъртта — да беше ме споходила, не бих ѝ се опряла, — не, ами се страхувах, че не ще успея да му отворя очите, страхувах се да не отнеса истината със себе си. А той хич и не подозира какво ме мъчи... Жалеше ме, разбира се, дори на училище не ходи, все около мен се навърта, цял на майка си мяза: „Бабо, бабо! Да ти дам ли вода или лекарство? Или да ти метна още една завивка?“ А аз не се реших, езикът ми не се обърна. Наивен е още и някак доверчив. А времето не чака и не зная как да подхвана разговора. Всякак съм премисляла — и тъй, и иначе. Ала колкото и да си блъскам главата, все до едно и също стигам. За да може право да отсъди онова, що е било, правилно да разбере живота, длъжна съм да му разкажа не само за самия него, не само за неговата съдба, но и за много други хора и съдби, и за мен, и за моето време, и за теб, мое поле, за целия наш живот и дори за велосипеда, на който се вози, с който ходи на училище и нищо не подозира. Може би така трябва да му разкажа. Тук нищо не можем изхвърли, нищо не можем прибави: животът ни е забъркал в едно тесто, вързал ни е в един възел. А историята е такава, че и възрастен човек трудно би я разбрал. Трябва да я изживееш, да я почувствуващ със сърцето си... Та и аз още премислям... Зная, че това е мой дълг и успея ли да го изпълня, мога спокойно да умра...

— Седни, Толгонай! Не стой права, краката ти вече не държат. Седни на камъка, двете да помислим. Спомняш ли си, Толгонай, кога за първи път дойде тук?

— Трудно ми е, толкоз време изтече оттогава.

— А ти се помъчи да си спомниш. Всичко си припомни, Толгонай, от самото начало.

2

Доста смътно си спомням: като мъничка по жътва ме водеха тук за ръка и ме оставяха на сянка, край снопите. Давах ми парче хляб да не плача. А сетне, като поотраснах, тичах тук да вардя посевите. Напролет през тия места прекарвах добитъка към планината. Тогава бях палаво, чорлаво момиченце. Лудешко, безгрижно време — детство! Помня, откъм Жълтата долина се изкачваха пастири. Върволицы стада бързаха към свежата трева, към прохладните планини. Като си помисля само колко щура съм била тогава. Табуните се носеха като лавини откъм степта, оставиш ли се — за миг ще те стъпчат, километри подире им във въздуха висеше прахоляк, а аз се криех в пшеницата и изведнъж изскачах като зверче, плаших ги. Конете се люшваха настрани, а конярите ме погваха:

— Ей, рошло, мисли му!

Но аз се отскубвах и хуквах по аръците.

Дни наред оттук минавах огромни стада поръждавели овце, дебели им опашки се кандилкаха в прахта, като градушка потропваха копитцата им. Изпечени от слънцето, прегракнали овчари караха стадата. Подир тях идваха чардите на богатите аили, с кервани от камили, с мехове кумис, привързани за седлата. Моми и млади невести, целите в коприна, се поклащаха върху буйни коне раванлии, пееха песни за зелени ливади и бистри реки. Не можех да им се нагледам и забравила всичко друго, дълго тичах подире им. „Ех, де да можех и аз някога да си имам такава красива рокля и забрадкя-пискюлия!“ — мечтаех си аз и ги гледах, дорде се скрият от погледа ми. Какво бях аз тогава? Босонога дъщеря на ратай. Заради дългове дядо цял живот си бе останал орач, тъй си и тръгна в нашия род. И макар че никога не можах да сложа свилена рокля, израснах лична мома. Обичах да гледам сянката си. Вървя и се поглеждам, като пред огледало се люблювам на себе си... Хубавелка бях, бога ми. Седемнадесетата карах, кога по жътва срещнах Суванкул. Нея година беше дошъл откъм Горни Талас, главил се бе за ратаи. И сега —

притворя ли очи, виждам го тъкмо такъв, какъвто беше тогава. Още съвсем млад, деветнадесетгодишен... Ходеше без риза, метнал на голи рамене овехтял бешмет. Черен от загара, сякаш окаден; скулите му лъщяха като потъмнял бакър; изглеждаше слаб, нежен, но гърдите му бяха яки, ръцете като желязо. Пък и какъв работник беше, рядко биват такива. Жънеше пшеницата леко, чисто — чуваш само сърп да звънти наблизко и подкосени класове да падат. Има такива хора — драго ти е да ги гледаш как работят. Та и Суванкул беше от тях! Уж минавах за чевръста жътварка, а все изоставах от него. Понякога Суванкул ме оставяше далеко след себе си, подир време се поогледа, па се върне да ми помогне. Аз се засягах и сърдито го пъдех:

— Теб пък кой те е молил? Я го виж ти! Остави, сама ще смогна!

Но той не се обиждаше, усмихваше се и неговата си знае. А аз, глупачката, защо ли съм се сърдела тогава?

Винаги първи излизахме на работа. Зората едва се сипва, всичко още спи, а ние вече сме тръгнали на жътва. Суванкул винаги ме чакаше извън аила, на нашата пътечка.

— Идеш ли? — питаше той.

— Мислех, че отдавна си отишъл — все тъй му отвърщах, макар да знаех, че без мен никъде няма да отиде.

И тръгвахме заедно.

А зората пламваше, позлатяваше първи най-високите планински върхове и вятърът откъм степта струеше срещу ни като бистросиня река. Тия летни утрини бяха зората на нашата любов. Когато вървахме двама, целият свят се преобразяваше като в приказка. И полето — сивото, изпотъпкано, преорано поле, беше най-красивото на света. Заедно с нас посрещаше зората и ранобудната чучулига. Тя се стрелваше нависоко, увисваше в небето като точка, биеше криле, пърхаше като човешко сърце и песните ѝ преливаха от волно щастие...

— Я виж, нашата чучулига запя! — казваше Суванкул.

Ех, че хубаво, имахме си дори и наша чучулига.

Ами лунната нощ? Може би никога няма да има повече такава нощ. Нея вечер бяхме останали със Суванкул да работим на месечина. Когато огромната чиста луна се вдигна ей над оня мрачен хребет, всички звезди в небето отведнъж отвориха очи. Стори ми се, че виждат мен и Суванкул. Бяхме легнали в края на синора върху бешмета на Суванкул, за възглаве ни служеше изхвърлената пръст край канала —

най-меката ни възглавница. Това беше нашата първа нощ. От този ден цял живот заедно... Отрудената, тежка като чугун ръка на Суванкул нежно галеше моето лице, челото ми, а аз и през дланта му усещах как буйно и радостно бие неговото сърце. Прошепнах му:

— Как мислиш, Суван, ще бъдем ли щастливи?

И той отвърна:

— Ако земята и водата бъдат поделени поравно на всички, ако и ние си имаме своя земя, ако и ние орем, сеем, вършеем свое жито — това ще е нашето щастие. Повече щастие не е нужно на човек, Толгон. Щастието на селянина е да пожъне онова, що е посял.

Кой знае защо, много ми харесаха неговите думи, стана ми едно мило-мило. Прегърнах го силно и дълго целувах обруленото му от вятъра пламнало лице. После се изкъпахме в аръка, пръскахме се, смяхме се. Водата беше студена, искряща, дъхаше на планински вятър. И пак лежахме, уловени за ръце, смълчани, гледахме звездите по небето. Толкова много звезди имаше онази нощ.

И земята през оная синя светла нощ беше щастлива заедно с нас. Земята също се наслаждаваше на хладовината и на тишината. Над цялата степ царуваше един покой на съпричастие. В канала бълбукаше вода. Меденият дъх на комунигата ни омайваше. Тъкмо беше в силата си. От време на време отнейде появяваше горещият пелинов дъх на суховея и тогава класовете по синорите се полюшваха и нечутото си шушнеха. Може би само веднъж бива такава нощ. В полунощ, когато всичко спеше дълбоко, погледнах небето и видях Кумовата слама — Млечният път като широка сребриста лента прекосяваше сред звездите целия небосвод. Спомних си думите на Суванкул и си рекох — ето на, може пък наистина тази нощ да е минал по небето някой могъщ, добър селяк с огромен наръч класове и да е разпилял подире си плява и зърно. И изведнъж си представих, че ако някога се сбъднат мечтите ни, и моят Суванкул ще понесе така от хармана първия наръч слама от овършаното зърно. И това ще бъде първият наръч на нашето собствено жито. И тръгне ли той с нашата слама в ръце, подире му ще остане точно такава пътечка от разпиляна плява. Така си мечтаех аз, звездите мечтаеха с мен и изведнъж много ми се прииска всичко това да се сбъдне и тогава за първи път се обърнах към майката-земя с човешка реч. Казах й: „Земьо, ти носиш всички ни на гърдата си; ако не ни дариш щастие, защо си земя и защо се раждаме на този свят? Ние сме

твои чада, земьо, дай ни щастие, направи ни щастливи!“ Такива думи й рекох оная нощ.

А на заранта се събудих, гледам — няма го Суванкул до мен. Кога е станал, не зная — трябва да е било много рано. По цялото стърнище наоколо лежаха нови снопи пшеница. Стана ми обидно — как хубаво бих порботила рамо до рамо с него на ранина...

— Суванкул, защо не ме събуди? — викнах му аз.

Дочул гласа ми, той се обърна; няма да го забравя какъв беше оная сутрин — гол до кръста, черните му силни рамене лъщяха от пот. Стоеше и така радостно и учудено ме гледаше, като да не ме познаваше, сетне изтри с длан лице и усмихнат каза:

— Исках да си поспиш.

— Ами ти? — питам.

— Че аз сега за двамина работя — отвърща.

Тогава май много се обидих, едва не се разплаках, ако и да беше хубаво-хубаво на душата ми.

— Къде останаха вчерашните ти приказки? — укорих го аз. — Уж казваше, че във всичко ще бъдем равни, като един човек.

Суванкул хвърли сърпа, дотича, сграбчи ме, вдигна ме на ръце и като ме целуваше, казваше:

— От днес нататък винаги ще бъдем като един човек. Чучулиго ти моя, скъпа, мила!...

Носеше ме на ръце, говореше ми още нещо, наричаше ме чучулига, измисляше ми разни други смешни имена, а аз, обгърнала шията му, заливах се от смях, размахвах крака, беше ми весело — ако и да викат само на малките деца чучулига, колко хубаво ми беше да чувам тия думи!

А слънцето вече изгряваше, надничаше иззад планината. Суванкул ме пусна, прегърна ме и викна към слънцето:

— Хей, слънце, гледай, това е моята жена! Виж само каква ми е тя! Плащай, задето я гледаш, с лъчите, със светлината си плащай!

На сериозно ли, на шега ли го каза — не зная, но аз изведнъж се разплаках. Ей тъй, просто не издържах от тая бликаща, преливаща в гърдите ми радост...

И сега, глупачката, спомня ли си това, кой знае защо — плача. Но онези сълзи бяха други, те идват на човек само веднъж в живота. А нима животът ни не се подреди така, както си мечтаехме? Подреди се.

Аз и Суванкул със собствени ръце редихме живота си, трудехме се зиме, лете — не оставяхме мотиката. Много пот проляхме. Много труд хвърлихме. Времената се измениха — дом си построихме, добитък завъдихме. С една дума — заживяхме като хората. А най-хубавото беше, че ни се родиха трима сина, един от друг по-хубави. Сега понякога такава мъка ме души и такива едни щури мисли ми идат в главата: защо ли съм ги раждала като овца през година — година и половина, ами не като хората през три-четири години — може би всичко това тогава не би се случило. А може би по-добре хич да не бях ги раждала. Деца мои, от мъка, от болка говоря така. Нали съм майка, майка...

Спомням си как всички те дойдоха тук за първи път. Беше в деня, когато Суванкул докара първия трактор. Цялата есен и зимата Суванкул ходи в Заречие, отгатакъ реката, на курсове за трактористи. Тогава още не знаехме що значи трактор. И когато Суванкул се заседяваше там до късно през нощта — не беше близо, — ставаше ми и жал, и обидно за него.

— Защо си се захванал за тая работа? Лошо ли ти беше като бригадир... — упреквах го аз.

А той както винаги кротко се усмихваше:

— Е, стига де, Толгон. Почакай да дойде пролетта, тогава приказвай. Потрай мъничко...

Не го казвах с лошо сърце — трудно ми идеше сама в къщи около децата, пък и на работа в колхоза ходех. Ала бързо ми минаваше: гледам го, връща се премръзнал, гладен, на туй отгоре го карам да се оправдава — и ми стане някак съвестно.

— Добре, добре, ела се сгрей, яденето отдавна е изстинало — мънках като за прошка.

Дълбоко в душата си чувствувах, че това за Суванкул не беше залъгалка. Тогава в аила не се намери грамотен човек за курсовете, Суванкул сам пожела. „Аз — каже — ще ида и на писмо и четмо ще се изуча, освободете ме от бригадирството.“

Пожела той, ама сетне много зор видя. Като се сетя сега какво време беше — децата учеха бащите. Касим и Маселбек вече ходеха на училище, те бяха учителите. Понякога вечер у нас ставаше истинско школо. Тогава маси нямаше. Легнал на пода, Суванкул изписваше буквите в тетрадката, а синовете, и тримата, връз него и го учат: „Ти —

казват, — татко, дръж молива по-изправен, па внимавай, изкриви реда, че и ръката ти трепери, виж, ей тъй пиши, а тетрадката се държи ей така.“ Или пък изведнъж ще почнат да спорят и всеки доказва, че той по̀ знае. Да беше за друго, баща им би ги смъмрил, а тогава ги слушаше с уважение като истински учители. Дорде напише една дума, измъчи се: пот като град се лее от лицето му, сякаш не букви е писал, а е бил хранач на вършачката. Гледам ги, накачулили се всинца над тетрадката или буквара и баят нещо, а мен смях ме напушва:

— Деца, я оставете баща си на мира. Да не сте решили ходжа да го правите? А ти, Суванкул, не носи две дини под една мишница, или ходжа, или тракторист — избирай.

Суванкул се сърдеше. Не ме поглежда, само поклати глава и тежко въздъхне:

— Ей, че си, каква работа е само това, а ти на шега го обръщаш.

С една дума — и смях, и мъка. Ала както и да е, Суванкул постигна своето.

Един ден рано напролет — снегът току-що се бе стопил и времето се задържа хубаво — отвъд аила нещо забумтя, забуча. По улиците като фурия прелетя табун коне. Изхвъркнах от къщи. Откъм градините напредваше тракторът. Черен, железен, целият в пушек. Той бързо приближаваше, а към него се стичаше народ от всички краища на аила. Кой на кон, кой пеш, вдигат глъчка, блъскат се като на пазар. И аз хукнах със съседите. И първото нещо, което видях, бяха синовете ми. И тримата стояха на трактора до баща си, уловени здраво един за друг. Момчетията им свиркаха, подхвърляха шапките си, а те, къде ти, горди-горди, като да са някакви герои и лицата им грейнали. Виж защо, калпазаните недни, заранта рано-рано хукнаха към реката, бащиния си трактор отишли да срещат, а на мен нищо не казаха: страхували са се, че няма да ги пусна. И аз наистина се изплаших за децата — ами ако стане нещо? — па им викнах:

— Касим, Маселбек, Джайнак, ще ви науча аз! Веднага слизайте!
— Ала от грохота на мотора сама не чух гласа си.

А Суванкул ме разбра, усмихна се и ми кимна — я не се бой, нищо няма да се случи. Седеше горд зад кормилото, щастлив и сякаш подмладен. Пък той наистина тогава си беше млад черномустакат джигит. И в оня миг сякаш за първи път видях колко приличат синовете ми на баща си. Човек можеше да ги вземе за четирима братя.

Особено по-големите — Касим и Маселбек — досущ на баща си, едни такива жиливи, със силни изпечени скули като тъмен бакър. А най-малкият ми — Джайнак — повече приличаше на мен — лицето му бяло, а очите черни, ласкави.

Без да спира, тракторът излезе на края на аила и ние вкупом се юрнахме подире му. Интересно ни беше: как ли ще оре? И когато трите огромни лемежа се врязаха в земната твърд и започнаха да отмятат тежките като гриви на жребци пластове, всички започнаха да ликуват, дадоха воля на гласовете си и вкупом тръгнаха в надпревара по браздата, като шибяха заморените пръхтящи коне. Не зная защо тогава се отделих от другите, защо изостанах от хората, изведнъж се видях сам-сама, тъй си и останах, не можех се помръдна. Тракторът все повече се отдалечаваше, а аз стоях отмаляла и гледах подире му. Но в този миг нямаше по-щастлив човек от мен на света! И не знаех на кое повече да се радвам: на това ли, че Суванкул докара в аила първия трактор, или че този ден видях колко са порасли децата ни и колко приличат на баща си. Гледах подире им, плачех и шепнех: „Дано винаги, синове мои, бъдете рамо до рамо с баща си! Станете хора като него, повече нищо не искам!...“

Това беше най-щастливото време на моето майчинство. И работата ми идеше отръки, винаги съм обичала да работя. Щом човек е здрав, щом има ръце и крака — какво по-хубаво от работата? Времето си вървеше, синовете някак незабелязано, дружно се изтърсиха, като кипариси-акрани. Всеки сам избра своя път. Касим пое бащиния си — стана тракторист, а сетне се изучи за комбайнер. Едно лято ходи на курсове в колхоза Каинди, отвъд реката, досам планината. А подир година се върна комбайнер в нашия аил.

За майката всички деца са еднакви, еднакво ги носи под сърцето си, въпреки това аз като че ли най-много обичах Маселбек, гордеех се с него. Може би защото не беше при мен и тъгувах. Като птиче, на което рано са покарали крилца, той пръв излетя от гнездото, рано напусна дома. От малък се учеше добре, все книги четеше — за ядене не се сецаше, книги му дай. Завърши училище и веднага замина в града да учи, беше решил да става учител.

А най-малкият — Джайнак — излезе хубавеляк, напет. Едно му беше лошото: не се свърташе в къщи. Бяха го избрали за комсомолски секретар в колхоза, вечно имаше я събрания, я кръжоци, я

стенвестници, я нещо друго. Гледам, по цели ноци се губи, па ме хване яд.

— Чувай, хубостнико, я си вземи хармониката и възглавката, па върви живеј в канцеларията на колхоза — току му река. — Тебе ти е все едно къде ще живееш. Не ти трябва ни дом, ни майка, ни баща.

А Суванкул беше на негова страна. Почака да си кажа каквото имам, па уж между другото рече:

— Не се ядосвай, майко. Нека се научи да живее с хората. Ако скиташе ей тъй, без работа, сам щях да му опала врата.

По това време Суванкул се беше върнал отново на старата си бригадирска работа. Младежта яхна тракторите.

А най-важното, че наскоро се ожени Касим, първата снаха прекрачи нашия праг. Не съм питала какво е имало помежду им, изглежда, са се харесали през лятото, когато Касим беше на курсове в Заречие. Доведе я от Каинди. Алиман беше младичка мургава планинка. Отпърво се зарадвах, че ни се е паднала добра и пъргава снаха, хубавелка. А в скоро време я и обикнах, легна ми на сърце. Може би защото винаги тайничко съм си мечтала за дъщеря, искало ми се е да си имам момиче. Но не само за това, тя просто беше умница, работлива, чиста една такава, като стъкло. И я обикнах като своя. Много снахи и свекърви не се разбират, но аз имах късмет — такава снаха е цяло щастие. И то щастие истинско, неподправено, такова, каквото го разбирам аз; то не се излива върху ти като порой в летен ден, а идва незабелязано — зависи от това как се отнася човек към живота, към околните, натрупва се зрънце по зрънце, частица по частица, едното допълва другото и се получава онова, което ние наричаме щастие.

В годината, когато Алиман дойде, имахме незапомнено дотогава лято. Житата узряха рано. И реката започна да приижда рано. Няколко дни преди жътвата в планините се изляха проливни дъждове. И отдалеч се виждаше как там, по върховете, снегът се топи като захар. И забушува в коритото побеснялата вода, понесе се цяла в жълта пяна и сапунени парцали, влачеше от планината огромни ели, изтръгнати от корен, правеше ги на трески по праговете. Най-страшно беше първата ноц, до разсъмване тътна и стена реката под стръмния бряг. А на заранта гледаме — от старите островчета и следа няма, водата ги отнесла.

А беше горещо. Пшеницата растеше равна, отдолу се зеленееше, а върховете ѝ се наливаха с жълто. През онова лято не се виждаше крайт на зреещите нивя, житата в степта преливаха, стигаха до хоризонта. Жътвата още не беше започнала, но ние предварително бяхме ожънали на ръка по краищата, та да могат да минат комбайните. Аз и Алиман работехме една до друга, та някои жени ме гълчаха:

— Да си беше седяла в къщи кефа си да гледаш, а не да се надработваш със снаха си. Имай уважение към себе си.

Пък аз мислех иначе. Какво уважение е това да седиш в къщи... Че мен няма да ме свърти там, аз обичам жътвата.

Така работехме с Алиман рамо до рамо. И тогава забелязах нещо, което никога не ще забравя. На края на нивата сред класовете по това време цъфтеше дива ружа. Цялата беше в едри бели и розови цветове и падаше под сърпа заедно с пшеницата. Гледам, наша Алиман набра букет ружи и скришом от мен ги понесе някъде. Поглеждам я, без да ме забележи, и си мисля: какво ще прави с цветята? Дотича тя до комбайна, остави букетчето на стъпенката и мълчаливо побягна назад. Комбайнът беше готов за работа, всеки ден чакахме да започне жътвата. Край него нямаше никого, Касим беше отишъл някъде.

Направих се, че нищо не съм забелязала, да не се посвени — още се срамуваше, но дълбоко в душата си много се зарадвах: обича го, значи. Хубаво е това, благодаря ти, снахице, от сърце ти благодаря, Алиман. И сега я виждам каквато беше в оня час. С червена забрадка, бяла рокля и голям букет ружи, румена една и очите ѝ светят — от радост, от закачливост. Ех, младост! Алиман, снахице моя ненагледна! Като дете обичаше цветята. Напролет снегът още не се вдигнал, всичко в преспи, а тя носи от степта първите кокичета... Ех, Алиман!

На следната заран започна жътвата. Първият ден на тая усилна работа винаги беше празник, навъсен човек никога не съм виждала през този ден. Никой не обявява този празник, но той е жив в самите хора, долавя се в походката им, в гласа, в очите им... Живее дори в подрънкването на бричките и в лудешкия бяг на ситите коне. Правичката да си кажа, тоя ден никой не работи като хората, непрекъснато се подемат игри, закачки. И онова утро както винаги беше изпълнено с шум и оживление. Закачливи гласове се провикваха от единия край до другия. Ала най-весело беше при нас, жътварките, дете жънехме със сърпове — цял рояк моми и млади невести. Буен

народ. Точно в разгара на закачките за беда мина Касим, яхнал велосипеда си, награда от МТС. Лудетините му препречиха пътя.

— Я слез от колелото, комбайнере. Защо не поздравиш жътварките, работата ти порасна, а? Хайде, поклони им се, поклони се на жена си!

Притиснаха Касим от вси страни, накараха го да се поклони доземи на Алиман, прошка да моли. И той — хъка-мъка:

— Простете, мили жътварки, сбърках. От днес нататък от километри ще ви свалям капа.

Но Касим не се отърва само с това.

— Сега — казват — повози ни малко, да се поразвеем като градските кокони.

И се юрнаха към велосипеда, едни се качваха, другите тичаха отзад, превиваха се от смях. Поне мирно да седяха върху колелото, а те се въртят, пищят.

От смях Касим едва се крепи.

— Е, хайде, стига вече, пуснете ме, дяволици недни! — моли ги той.

А те не, та не, повози една, друга се лепне. И Касим взе, че се разсърди наистина:

— Абе какво ви става, пощуряхте ли! Я росата откога се е вдигнала, аз комбайна трябва да изкарвам, а вие! На работа ли сте излезли или на задявка? Махайте се!

Ама че смях падна тоя ден! Пък и небето беше едно — чисто, синьо и слънцето така ярко светеше!

Хванахме се на работа, заиграха сърповете, слънцето напече яко, по цялата степ зацвърчаха цикадите. Когато човек е отвикнал от една работа, винаги е тежка, докато тя наново не го увлече, но мен целия ден не ме напускаше сутрешното настроение. Душата ми беше отворена, светла, струваше ми се, че всичко, що виждат очите ми, всичко, що чувам и сецам, е създадено за мен, за мое щастие и прелива от необикновена хубост и радост. Драго ми беше да гледам как някой препуска, гмуркайки се във високите вълни на пшеницата, може пък този някой да е Суванкул? Драго ми беше да чувам звъна на сърповете, шумоленето на лягащата пшеница, приказките и смеха на хората. Мило ми беше, когато наблизко минаваше комбайнът на Касим и заглушаваше всичко останало. Касим стоеше до кормилото, току

подлагаше шепи под тъмната струя зърно, падащо в бункера, и като поднасяше зърното към лицето си, вдишваше аромата му. Сякаш аз самата вдъхвах този топъл, още млечен мирис на зряла пшеница, от който ти се замайва главата. А когато комбайнът спря срещу нас, Касим викна и гласът му долетя сякаш от връх планината:

— Ей, шефе, побързай, не се бави!

А Алиман грабна ръкатката с айрана.

— Ще изтичам — каза тя, — ще му занеса да си пийне!

И се втурна към комбайна. Тичаше тя по новото, проточило се след машината стърнище, стройна, млада, с червена забрадка и бяла рокля и сякаш в ръцете си държеше не ръкатка, а песента на любеща жена. Всичко в нея говореше за любов. И аз някак неволно си помислих: „Да можеше и Суванкул да си пийне айранец“ — огледах се, но къде ти. Със започването на усилената жътва не можеш видя бригадира, цял ден не се отлепва от седлото, препуска от единия край до другия, затънал до гуша в работа.

Надвечер в полския ни стан беше готов вече хлябът от новата пшеница. Приготвяха това брашно по-отрано — овършаваха снопите, които бяхме жънали със сърп седмица преди това. Много пъти през живота си съм яла от първия хляб на новото жито и всеки път, щом поднеса към устата си първия залък, струва ми се, че извършвам свещен обред. Този хляб — по-черен, клисав, изпечен сякаш от рядко тесто, по възладкия си вкус и необикновен аромат не може да се сравни с нищо: дъха на слънце, на прясна слама и дим.

Когато изгладнелите жътварки дойдоха в стана и се разположиха на тревата край аръка, слънцето вече захождаше. То пламтеше в пшеницата в края на нивата. Вечерта обещавахе да бъде ясна и дълга. Събрахме се пред юртата, на тревата. Наистина Суванкул още го нямаше, но трябваше скоро да дойде, а Джайнак както винаги беше изчезнал. Запрашил с бабовия си велосипед да окачва стенвестник в червения кът.

Алиман постла забрадката си на тревата, изсипа ябълки-ранозрейки, донесе топли питки, разля по чашите квас. Касим си изми ръцете в аръка, приседна и бавно разчупи питките.

— Още парят — каза той, — на, мамо, ти първа опитай новия хляб.

Благослових хляба и щом отхапах първия зальк, усетих в устата си непознат вкус и мирис. Беше мирис на комбайнерски ръце — прясно зърно, нагрятото желязо и бензин. Вземах други парчета — всички те намирисваха на бензин, но никога не бях яла толкова вкусен хляб. Защото това бе хляб на сина ми, моят син го е държал в комбайнерските си ръце. Това беше народен хляб — на онези, които са го работили, които в оня час седяха до сина ми. Свят хляб! Сърцето ми преливаше от гордост за сина ми, но никой не знаеше това. Тогава си помислих, че майчиното щастие е неделимо от щастието на народа, както са неделими стъблото и корените. Съдбата на майката е съдба народна. И сега не ще се отрека от тази своя вяра, колкото и да съм претеглила, колкото и да ме е шибал животът. Народът е жив, затова и аз съм жива...

Онази вечер Суванкул дълго го нямаше, беше зает. Стъмни се. Младите палеха огньовете по стръмния бряг на реката, пееха песни. И сред многото гласове аз долавях гласа на моя Джайнак... Той им беше хармонистът, той подеваше песните. Слушах познатия глас на сина си и мислено му казвах: „Пей, синко, докле си млад. Песента пречиства човека, сближава хората. А когато някога чуваш тази песен, ще си спомниш онези, които са я пели заедно с теб в лятната нощ.“ И отново се замислих за децата си — такава е навярно майчината природа. Мислех си — Касим, слава богу, вече е самостоятелен човек. Напролет той и Алиман ще се отделят, започнали бяха да си правят къща, ще си имат свое домакинство. А после и внуци ще ми народят. За Касим не се тревожех: работлив излезе като баща си, спиране нямаше. Кое време е вече, а той още обикаля с комбайна — останало им беше малко да свършат. Тракторът и комбайнът работят на фарове. И Алиман с него. В това усилено време минута да са заедно — и то им стигаше.

Спомних си за Маселбек и ми примъчня. Миналата седмица беше пратил писмо. Пишеше, че тази лятна ваканция няма да може да си дойде. Изпращали го на практика с децата в пионерски лагер някъде край езерото Исък Кул. Е, какво да се прави, щом си е избрал такава работа, значи, присърце му е. Където и да е, важното е да е здрав, казвах си аз.

Суванкул се върна късно. Хапна надве-натри и си тръгнахме за дома. Заранта трябваше да се пошета това-онова по къщи. Помолила бях съседката Айша да се погрижи вечерта за добитъка. Тя,

горкичката, често боледуваше. Ден на полето — два в къщи. Женска болест я мореше, кръст я болеше, та затова и с един син остана — Бекташ.

Когато се връщахме у дома, беше паднала нощта. Подухваше ветреца. Лунни лъчи се полюшваха върху класовете. Стремената закачаха метлиците узрял курай и въздухът безшумно се пълнеше с тръпчив, топъл прашец. По мириса се усещаше, че цъфти комунигата. Нещо много познато, преживяно вече, имаше в тази нощ. Сърцето ме приболя. Бях седнала на коня зад Суванкул на една възглавничка. Той винаги ми предлагаше да седна отпред, но аз обичах повече така, да се държа за колана му. И това, че се беше отпуснал уморен на седлото, умълчан — цял ден се беше разкарвал — и това, че от време на време клюмваше глава, а сетне се сепваше и сръгваше коня с токове, — всичко ми беше мило. Гледах приведения му гръб и опряла глава в него, мислех, жал ми беше: „Стареем по малко, Суван. Че как иначе, времето си върви. Но струва ми се, животът ни не отива напразно. Това е най-важното. Пък доскоро бяхме млади. Как бързо отлитат годините. И все пак животът още е интересен. Не, рано ни е да се предаваме. Много работа ни чака още. Искане ми се дълго да живея с теб...“

И аз разкърших плещи, вдигнах глава, погледнах небето и в гърдите ми нещо трепна: както тогава, високо сред ясните звезди Кумовата слама като сребриста лента прекосяваше целия небосвод. И отново ми се стори, че наистина някой току-що е минал оттам с огромен наръч слама от новата жътва и я е разпилял по пътя си. Сякаш горе златисти сламчици осил и плява се раздвижваха от вятъра. Можеше дори да се различат разсипаните с плява зърна. „Боже мой!“ — учудих се в миг и си спомних и първата ни нощ, и нашата любов, и младостта, и онзи могъщ селяк от бляновете ми. Значи, всичко, що бяхме мечтали, се сбъдна! Да, земята и водата станаха наши, ние оряхме, сеяхме, вършеяхме свое жито — значи, изпълнило се е онова, което мечтаехме през първата нощ. Ние не знаехме, разбира се, че ще дойдат нови времена, че ще настъпи нов живот, а излиза, че заветната мечта на простичкия човек е еднаква с желанието на времето, желанието на доброто и справедливостта. Обзета от тия мисли, аз седях неподвижна и мълчах. Суванкул се обърна и каза:

— Какво, Толгонай, да не си заспала? Уморена си. Нищо, скоро ще си стигнем у дома. И аз съм като претрепан. — Помълча и попита:

— Да свърнем по новата улица, а?

— Може — съгласих се аз.

Новата улица се строеше на едно пусто място в края на аила. Всъщност улица още нямаше. Пролетта само парцелираха местата за младите семейства. Тук-там бяха вдигнати и стени. Касим и Алиман също получиха място там, та ни се искаше пътем да видим какво става. Денем в това усилено време минута не ти остава за своя работа. Касим, Алиман и Джайнак още пролетта бяха насекли кирпичи и ги бяха наредили да съхнат. Изкопаха и основите, а миналата седмица надокараха от реката камък за градеж. Добре, че избързаха, дордето реката не беше придошла. Голяма купчина камъни бяха струпани на двора. Суванкул остана доволен от работата на младите.

— Е, началото вече е сложено. Камъните ще стигнат и ще артисат — рече Суванкул. — Свърши ли жътвата, ще вдигнем стените, ще покроем, а останалото едно по едно ще оправим напролет. До зимата, все едно, няма да успеем. Как мислиш, Толгонай, прав ли съм?

— Прав си — отвърнах, — важното е да се покрое, останалото — лесно. — Сетих се за Джайнак, засмях се. — Наш Джайнак не мирясва, казва, че на събранието решили да кръстят новата улица Комсомолска. А Алиман го взема на подбив: „Ти, казва, Джайнак, като Настрадаин ходжа — детето още неродено, ти го кръщаваш. Ожени се първо, построй си къща, улица направи, па тогава ѝ измисляй име.“ А Джайнак пак: „Ти, казва, нищо не разбираш.“

Суванкул поклати глава и се усмихна:

— Вярно, извъди се един припрян. Но името на улицата добре го е измислил. Та нали стопаните са нови, млади хора. Народът расте, с всяка година се умножава. Аилът вече не ни побира, нови улици се раждат. Това е хубаво. Когато улицата се застрои, ще видиш, че синът ти е бил прав...

Когато водехме този разговор, ние и не подозирахме, че това е била най-проклетата нощ...

3

— Вдигни глава, Толгонай, съвземи се.

— Добре, какво друго ми остава? Ще се помъча. Помниш ли, родна земя, онзи ден?

— Помня го... Аз нищо не забравям, Толгонай. Откак свят-светува, следите на вековете са в мен, Толгонай. Цялата история се е побрала не в книгите, не в паметта на хората, не — тя е в мен. И твоят живот, Толгонай, е в мен, в моето сърце. Слушам те, Толгонай. Днес е твоят ден.

4

На другата заран преди изгрев-слънце захванахме работа. Тоя ден почнахме да жънем по стръмното, до самия бряг на реката. Ивицата беше тясна, там комбайнът не можеше да обърне, а класовете вече съхнеха — най-рано узрява по краищата. Тъкмо се наредихме една до друга, ожънахме по два снопа и отсреща се зададе конник. Изскочи откъм крайните къщи на Заречие и като оставяше подире си облак прах, препускаше направо през храстите, през тръстиката, сякаш го гонеха. Конят го изведе на крайбрежния чакъл. Без да завие, подкара животното по камънака, направо към реката. Ние с недоумение изправихме гърбове: каква ли нужда гони този човек, защо не свръща към моста, който е на хвърлей място по течението? Конникът беше русин. Той подгони рижия жребец право към водата и ние изтръпнахме: белята си ли търси там? Бива ли в такова време шегата с реката: придойде ли, не кон, ами камила ще отнесе и помен от нея няма да остане.

— Ей, накъде, чакай, стой! — развикахме се ние.

Той ни викаше нещо, но от рева на реката нищо не се разбираше, чуваше се само едно:

— ... а-а-а-а...

Нищо не разбрахме. И тогава той опъна юздата, та конят се изправи на задни крака и като го шибаше с камшика, насочи го към стръмното. Водата изведнъж го подхвана. Сред пенестите вълни се мяркаше само главата на коня, озъбена, с прилепнали уши. Момъкът с две ръце се беше уловил за гривата му. Вълните отнесоха фуражката, завъртяха я. Ние се щурахме по брега. Водата бързо отнасяше конника, ала той се пригаждаше към течението и цепеше напреко към брега. Отнесе го надалеч и той излезе чак при мелницата. Всички си отдъхнахме с облекчение. Едни се възхищаваха от смелостта на момъка, хвалеха го: „Юнак!“ Някой каза, че тази работа не е току-тъй, трябва да разузнаем, а друг недоволено вметна:

— Някакъв си пиан щурак се перчи, а вие търчите подире му.

И се поуспокоихме. Трябваше, да работим. „Ама наистина — помислих си, — трезвен човек не би рискувал така живота си.“

Когато комбайнът на Касим замлъкна отведнъж и спря — него ден той работеше край мелницата, — не обърнах на това никакво внимание: я каиш е паднал, я верига се е скъсала, каква ли беля не може да стане по време на работа. Алиман жънеше наблизко, но изведнъж викна с пронизителен, страшен глас:

— Мамо!

Изтръгнах. Тя стоеше бяла като платно, сърпът беше изпаднал от ръката ѝ.

— Какво ти е? Змия ли? — втурнах се към нея. Мълчеше. Погледнах нагам, накъдето се визираха широко отворените ѝ уплашени очи, и примрях. Край комбайна се чуваха викове, от вси страни направо през пшеницата тичаха хора, други препускаха на коне, а трети, застанали прави в бричките, шибаха конете.

— Нещо се е случило, мамо! — запищя Алиман и се втурна нагам.

Нечии думи ме прерязаха:

— Сигурно някой е паднал под ножа! Или го е захванал барабанът! Тичайте!

И всички жътварки се юрнаха подир Алиман.

„Боже, смили се над нас! Боже, смили се!“ — молех се аз тичешком и вдигах ръце към небето; като прескачах аръка, паднах, изправих се и отново затичах. Ох, как летях тогава през пшеницата! Река да викна да ме почакаат, не мога, глас нямам.

Когато най-сетне стигнах до комбайна, около него се бе струпал сума народ. Нито чувах, нито виждах. Втурнах се през тълпата: „Стойте! Дайте ми път!“ — хората се отдръгнаха и когато край комбайна видях Касим и Алиман един до друг, като сляпа се хвърлих към сина си. Ръцете ми се тресяха. Касим пристъпи към мен, подхвана ме.

— Мамо, война! — сякаш отдалеч чух гласа му. Погледнах го, като да не разбирах какво значи тази дума.

— Война ли? Война, казваш? — запитах го.

— Да, мамо, започнала е война — отвърна ми той. А аз все още не можех да проумея какво се крие зад тази дума.

— Как така война? Защо война? Война, казваш? — повтарях тази странна, тази страшна дума, после изведнъж се ужасих и тихо заплаках от преживяния страх и от нечаканата вест.

Сълзите потекоха по лицето ми и като ме гледаха, жените се завайкаха, занареждаха.

— Тихо! Я млъкнете! — разнесе се в тълпата нечий мъжки глас.

Отведнъж всичко млъкна, сякаш очакваха този човек да им каже, че това не е истина. Ала той не каза нищо. И никой нищо не промълви. Само в степта стана така тихо, че от реката съвсем ясно се чуваше ревят на водата. Някой шумно въздъхна, размърда се. Отново всички настръхнаха, но никой не пророни дума. И отново в степта стана толкова тихо, че чувахме зноя как тънко свири като комар в ухото. Касим огледа хората наоколо си и тихо, като на себе си, промърмори:

— Сега бързо трябва да оправим зърното, та да не го затрупа снегът. — Помълча и току рязко отметна глава, заповяда на помощник-комбайнера: — Какво чакаш? Пали мотора! Ами вие какво гледате? Не успеем ли да приберем житото, зор ще видите. Хайде, хващай се за работа!...

Хората се размърдаха. И едва тогава забелязах руския момък от Заречие. Беше мокър до кости, но държеше потъмнелия кон за юздата. Когато хората тръгнаха, куриерът сякаш се събуди, бавно вдигна клюмналата си руса глава и почна да стяга подпругата на седлото. И аз видях, че е съвсем младичък, акран на мой Джайнак, само по-едър, по-плещест. Мокри кичури коса бяха полепнали по челото му, устните и лицето му цели в пресни драскотини, очите, още съвсем детски, в оня миг гледаха с такова сурово страдание, че разбрах: той току-що се е простил с начеващата си младост, станал е мъж, днес, за една сутрин. Въздъхна тежко, метна се на седлото и каза на едного от нашите момчета:

— Слушай, приятел, веднага намери председателя и бригадирите, предай им още сега да тръгнат за райкома. Пък аз продължавам, остават ми още два колхоза. — И опъна поводите.

Но оня, на когото нареждаше, го спря:

— Почакай, фуражката ти я отнесе реката. На, тури моята. Много припича днес.

Дълго гледахме подир младия ездач и чувахме как тревожно отеква сухият път под копитата на рижия, стрелнал се като птица

жребец. Скоро прахта скри момъка от очите ни. А ние продължавахме да стоим на пътя, всеки умислен за нещо свое, и когато отведнъж ревнаха моторите на трактора и на комбайна, хората трепнаха, спогледаха се.

От този миг започна нов живот — животът на войната...

Ние бяхме далеч от грохота на сраженията, но до сърцата ни достигаха виковете на хората. Толкова години вече, не помнех такава жега, такъв пек. Плюнеш на камък — слюнката ври. Житата узряха отведнъж — за три-четири дни: навред до хоризонта се бяха ширнали сухи и жълти и чакаха жътва. Какво богатство само! Тежко ми беше, като виждах колко нещо се пилее от бързане. Сума ти зърно изпотъпкано, разпиляно, разсипано по пътя. Толкова припирахме, че не успявахме да вържем снопите, ами хвърляхме ръкойки с вили в ритловците — и хайде на вършачката, на хармана, а класовете се сипеха, ронеха се по пътя. Това все пак се ядваше, но хората — болно ти беше да ги гледаш. Всеки ден пристигаха повиквателни и призованите отиваха в армията, а онези, които оставаха, работеха. И в обедната жега, и в душните суховеини ноци — на жътва, на вършитба, при извозването на зърното — всички работеха без сън, без почивка. А работата все повече и повече се увеличаваше, защото оставаха все по-малко и по-малко мъже. Касим, горкичкият ми, мислеше, че ще смогне да се справи сам с толкова нещо: жътвата безнадеждно изоставаше, а той като луд гонеше своя комбайн по нивята. И комбайнът не млъкваше ни дено, ни ноце, поваляше житото ред след ред, бушуваше сред облаци нажежена прах не спираше. През всичките тия дни Касим не слизаше от машината, не се отделяше от кормилото. Дни наред стоеше под палеция вятър, като ястреб се взираше в мътното зарево, скрило неприбраното още зърно. Болеше ме, жал ми беше да гледам сина си, потъмнялото му лице, хлътналите му брадясали страни. Сърцето ми се обливаше в кръв. „Ой, ще се погуби той, ще му призлее от слънцето“ — мислех, но не се решавах да го кажа. По блясъка в очите му познавах, че няма да се даде, до последния час ще жъне.

И този час настана. Изтича Алиман до комбайна и се върна с обронена глава.

— Повиквателна получи — тихо рече тя.

— Кога?

— Току-що, по куриера на селсъвета.

Знаех — рано или късно ще дойде ред и Касим да отиде в армията като много други. И все пак, щом чух тази вест, краката ми се подкосиха. И такава болка закърши отмалелите ми ръце, че изтървах сърпа и седнах на земята.

— Какво прави още там, трябва да се стяга — изрекох с треперещи устни, които трудно ми се подчиняваха.

— Надвечер, казва, ще се прибере. Аз тръгвам, мамо, а вие съобщете на татко. Днес и Джайнак не се вижда. Къде ли се губи?...

— Върви, Алиман, върви. Замеси тесто. Скоро и аз ще се прибера — казах й.

Ала както си седях, така си и останах на стърнището, дълго не помръдвах. Нямах сили да вдигна от земята дори падналата от главата ми забрадка. И гледам тогава мравките във верига слизат по пътечката. Те също се трудеха, влачеха сламки и зърна и не подозираха, че наблизо стои човек със своята мъка, също труженик, във всеки случай не по-малък труженик от тях, и той дори им завижда в тоя миг, завижда на мравките, тия дребнички работари. Те можеха спокойно да си гледат работата. Да не беше войната, нима бих седнала да завиждам на мравешкия живот, срамно е да се говори...

В това време долетя Джайнак с бричката си. Тия дни той работеше с комсомолската бригада по извозването на житото на гарата. Види се, беше научил за повиквателната на брат си и бе дошъл да ме прибере. Джайнак скочи от бричката, вдигна забрадката и ме забради.

— Хайде, мамо, да си ходим — каза той и ми помогна да стана.

И потеглихме мълчаливо. Напоследък Джайнак се беше изменил до неузнаваемост, станал бе по-сериозен. По нещо много приличаше на оня руски момък, куриера. Същата суровост се посели в детските му очи. През онези дни и той се прости с ранната си младост. Тогава мнозина се простиха с нея... Мислех си за Джайнак и се сетих, че отдавна нямаме вест от Маселбек. „Какво ли става с него? Дали са го взели в армията? Защо не пише, защо не се обади поне с няколко реда? Да-а, отвикна от къщи, забрави баща и майка, позагрубя душата му в града. И какво ти учене сега, по-добре да си беше дошъл у дома, какво ще прави там?“ — тъжно си мислех, седнала в бричката, после запитах Джайнак:

— Ти, Джайнак, ходиш на гарата, не се ли чува случайно скоро ли ще свърши войната?

— Не, мамо, няма да свърши скоро — отговори тогава Джайнак. — Не е добро положението ни сега. Немецът напредва ли, напредва. Виж, ако нашите успеят да се позадържат и да ги отрежат отстрани, тогава можем и настъпление да започнем. Мисля, че това скоро ще стане. — Той замълча, шибна конете, обърна се и ме запита: — А ти, мамо, страхуваш ли се? Много ли? Недей, мамо, не се тревожи. Всичко ще се оправи, ще видиш.

Ех, мое глупаво момченце, така решил да ме успокоява, съжалил ме. Как да не мисля? И съвсем да престана да виждам, нищо да не чувам, не бих могла да не мисля.

Стигнахме в къщи, а Алиман седи и плаче, тестото незамесено. Хвана ме яд, аха да ѝ се скарам: „Ти какво, да не си нещо повече от другите, не е само до твоя мъж, всички отиват. Какво си се разкиснала и отпуснала такава? Не бива така. Как ще живеем нататък?“ Но размислих, не казах тия думи. Пожалих младостта ѝ. А може би не бях права, може би душата ѝ трябваше да обгори още първите дни, та сетне да ѝ бъде по-леко. Не зная, но тогава не рекох нищичко.

Касим се прибра привечер по залез-слънце. Щом се показа на вратата, Алиман заряза огнището, цяла в сълзи се втурна към него, увисна на шията му.

— Не искам да остана сама, не искам да остана без теб, ще умра!

Касим се връщаше направо от комбайна, целият бе в прах, плява, мазут. Свали от рамене ръцете на жена си и каза:

— Недей, Алиман, много съм мръсен. Да беше ми дала сапун и кърпа, ще ида на реката да се изкъпя.

Алиман се обърна, погледна ме, аз разбрах. Тикнах празната кофа в ръцете ѝ.

— Хем и вода ще донесете.

Онази вечер се върнаха от реката късно, месечината се беше вдигнала високо-високо. Сама се оправях в къщи, пък и Джайнак ми помагаше. Към среднощ си дойде и Суванкул. Все го чаках, все го мислех къде ли се е запилял. А той още през деня препуснал в планината, докарал нашия кон, раванлията. Още жребче го бяхме купили за Касим, когато стана тракторист. Добър кон беше, бърз, с яки, кънтящи копита, задните му крака като че с бели чорапи. Цял аил го знаеше, момите песни пееха за него:

*Чуя ли на пътя равнлията,
вън на двора тичам да го видя...*

Бащата, изглежда, беше решил синът му да поязди на прощаване своя дорест буен кон, па макар и за ден-два.

Заранта на ранина всички потеглихме към военното окръжие. Ние с Алиман на бричката на Джайнак, а Касим и баща му — на конете си. Беше започнала масова мобилизация. Пълно беше с народ. Гледам — шосето черно-почерняло. Единият край на върволицата в Голяма клисура, другият се не види. Насъбрали се хора от всички селища — кой с коне, кой с волове. А в райцентъра не можеш си проправи път от народ и коли. Имаше и дечица, и старци, и бабички. И всичките се трупат край своите, ни крачка не мърдат. Едни плачат, други успели вече да си пийнат. Не току-тъй е казано: народът е море — има и дълбоко, и плитко. Та и тук в това шумно изпровождане на война имаше корави, спокойни джигити, които се държаха достойно, говореха разумно и дори веселяха народа, пееха и играеха под звуците на хармоника. Киргизки и руски песни се редяха една след друга, а „Катюша“ я пееха всички. Тогава я научих и аз. Мобилизираните не можах да се поберат в широкия двор на военното окръжие, строиха ги по главната улица на селото и почнаха да ги извикват един по един. Хората изведнъж замлъкнаха, притаиха дъх. Погледнах тия, които тръгваха за фронта — гореща вълна опари гърлото ми. Като да ги бяха подбирали — все млади, здрави момчета. Тъкмо живот да живеят, да работят. Извикаха ли някого от списъка, той отговаряше „аз“ и хвърляше поглед към нас. Когато чух Суванкулов Касим, неволно цяла потреперих и нова вълна пареща болка замрежи очите ми. „Аз“ — отговори Касим. А Алиман силно стисна ръката ми. „Мамо“ — прошепна тя. Какво можех да сторя, разбирах — трудно и страшно й беше да се раздели, но кой можеше да стои настрана от народа, и то в такива тежки дни. Ех, Алиман, моя Алиман, и тя разбираше, че това го изисква войната, иска го цялата страна, но аз през живота си не бях срещала жена така да обича мъжа си.

Същия ден се върнахме в аила — научихме, че войниците ще заминават на другия ден. Касим ни придума да се приберем: „Какъв смисъл да се измъчвате тук, когато минаваме, ще изтичам да се

сбогуваме.“ Добре, че колхозът ни е край шосето. Оставихме на Алиман коня на Суванкул, а ние се върнахме заедно с другите, с каруцата. Джайнак също остана в района, щеше да кара мобилизираните до гарата.

През нощта, когато влязох в опустялата къща, дадох воля на сълзите си. Суванкул кипна чай, наля ми по-силничък, после седна до мен и каза:

— Какво бяхме ние с тебе, Толгонай? Този народ ни направи хора. Щом е тъй, с него ще делим всичко — и хубаво, и лошо. Когато живеехме добре, всички бяха доволни, а сега излиза, че всеки ще мисли само за себе си и само своята съдба ще оплаква. Не, не е честно така. Утре се дръж. Алиман страда много — но нейното е друго, тя не е видяла от живота онова, що сме видели ние. А ти си майка. Помни. И не забравяй — ако войната се проточи, и аз ще замина, Маселбек вече не е малък — и него могат да повикат. Потрябва ли, всички ще отидем. Така че, Толгонай, бъди готова за всичко, свиквай.

На другия ден подир пладне започна изпращането. Касим и Алиман бяха изпреварили колоната, конете препускаха тръс. Бяха разрешили на Касим да се отбие у дома да се сбогува. Очите на Алиман бяха подпухнали, отекли, види се, през целия път бе плакала. Касим се мъчеше да се сдържа, не се отпускаше, но и на него не му беше леко. Какво ли беше накарало Касим да измисли такова нещо: дали се страхуваше за Алиман, та реши да направи раздялата за нея по-лека, или наистина му бяха казали така, но щом скочи от коня, помоли да не ходим на гарата. Обясни ни, че може да се върне, защото имало решение до прибиране на жътвата да не вземат комбайнери и трактористи. И ако заповедта стигнала навреме, можело да ги върнат от гарата. Сега разбирам, че той е съжалил Алиман, съжалил е и нас. До гарата има почти цял ден път, а как ще бъде на връщане — пътят ще ни се стори безкраен, сълзите ни няма да стигнат. А тогава повярвах: казват, че надеждата крепи човека, дорде е жив. Но когато излязохме на шосето да го изпратим, вече се съмнявах.

Всички, които работеха на полето, излязоха на пътя да се сбогуват с Касим. Дотичаха жътварките, каруцарите, тия, дето вършееха на хармана, пък и комбайнът беше наблизно. Помощниците на Касим спряха машината и също дотичаха.

Казват, че когато ковач тръгва на война, прощава се с чука и наковалнята. А моят Касим; беше майстор-ковач в работата си. Когато комбайнът спря, Касим, както разговаряше със съселаните си, погледна към шосето. В този момент дългата колона от мобилизирани, обоз и коне току-що се показва на завоя с червено знаме начело.

— На, татко, подръж! — Касим подаде поводите на Суванкул и тръгна към комбайна. Обиколи го, огледа го отвсякъде. И току се качи на платформата. — Хайде, Ешенкул, давай! Карай, както си знаеш! — викна той на тракториста.

Моторите бяха пуснати на половин оборот, почти не се чуваха, но сега ревнаха, гръмнаха, комбайнът затреця, плъзнаха се веригите и като заизригва от вършачката вихри слама, зашиба пшеницата с курбелите. Подложил лице на палеция вятър, Касим се смееше, изпъваше рамене, сякаш нищо особено не беше се случило. Подвикваха си с тракториста, кимаха си, обърнаха в края на блока и отново подкараха. Комбайнът летеше по полето като степна птица. И за миг всички забравиха войната. Очите на хората бяха щастливи, ала най-горда от всички беше Алиман. Тя пристъпваше леко срещу комбайна и тихичко се смееше. Машината спря, ние отново помръкнахме. А Бекташ — синчето на съседката Айша, тогава беше дванайсет-тринайсетгодишен, това лято работеше на комбайна при сламата — се хвърли към Касим, започна да го целува, заплака. Изхапах си устните, идеше ми да ревно с глас, но помнех заръката на Суванкул, не посмях. Касим вдигна Бекташ на ръце, целуна го, сложи го на кормилото и бавно слезе по стълбичката. Наобиколихме го. Той се сбогува с помощниците си, с комбайнера и тракториста. Трябваше да побърза. Колоната на шосето се беше вече изравнила с нас.

Ето така изпровождахме Касим. А когато настана минута той да се метне на коня, Алиман, горката Алиман, без да гледа ни старо, ни младо, писна и като простреляна увисна на шията му. Лицето ѝ без капчица кръв, само очите ѝ горят. Насила я откъснахме. Но тя се отскубна от нас и отново се хвърли към мъжа си. И като малко дете все дърпаше Касим за ръката, не му даваше да сложи крак в стремето. Молеше го:

— Почакай! Само минутка! Само една минутка!

Касим я целуваше, придумваше я:

— Не плачи така, Алиман! Ще видиш, че утре ще се върна от гарата! Повярвай ми!

Тогава Суванкул рече на снаха си:

— Иди, Алиман, изпрати го до шосето. А ние тук ще се сбогуваме, няма да се бавим. — Суванкул хвана сина си за ръката и тихо каза: — Погледни ме в очите.

Погледнаха се.

— Разбра ли ме? — запита бащата.

— Да, татко, разбрах — отвърна синът.

— Тръгвай тогава и господ да ти помага! — Суванкул възседна коня и без да се обръща, препусна.

Като се сбогуваше с мен, Касим каза:

— Ако дойде писмо от Маселбек, изпратете ми адреса му.

Касим и Алиман тръгнаха към шосето, водейки за юздата дорестия кон. Не ги изпусках от очи. Колоната вече отминаваше. Отначало Алиман тичаше, хванала се за стремето, после Касим се наведе от коня, целуна я за последен път и подкара тръс. А Алиман все тичаше и тичаше подир вдигналата се от копитата прах. Тръгнах след нея и я прибрах.

Привечер на другия ден от гарата се върна Джайнак. Разседланият кон беше вързан зад бричката.

Някъде далече се водеше бой, лееше се кръв, а нашата битка беше работата. Право ни казваше Касим: колкото и да се трепехме, снегът завари последните кръстци по нивите и на хармана. Тук-таме под снега останаха и картофи, не успяхме да ги изровим. Един след друг мъжете отиваха на фронта. А ние от сутрин до вечер в колхоза, все за войната приказвахме — как е там, що е. И най-чаканият човек стана пощенският раздавач.

Седмица откак проводихме Касим, дойде писмо от Маселбек. В своето първо писмо той пишеше, че заедно с колегите си е призован в армията, но засега са още в града. Молеше ни да не скърбим, че не сме се видели и сбогували — кой да предполага, че така ще се случи, но за това не си заслужава да се жали, важното е да се върнат с победа. Второ писмо изпрати вече от Новосибирск. Пишеше, че учи в командирска школа, беше изпратил и снимка. И досега виси окачена, избледняла е вече. Хубава снимка: военната униформа му прилича, гъстата коса е сресана назад, а очите му са малко тъжни, замислени. Такъв го сънувам и досега... Алиман беше виждала Маселбек само в деня на сватбата си. Тогава бе отскочил за един ден.

— Я виж, мамо, красив момък бил наш Маселбек — казваше тя, като разглеждаше снимката. — Тогава не го видях добре през покривалото, неудобно ми беше, булка, пък да пуля очи, досрамя ме. Ех, да се върне, па да си намери момиче, учено и красиво като него. Нали ще е хубаво така, мамо?

Съгласях се и започвах сама да си мечтая за тоя ден.

До средата на зимата малко или много на душата ми беше спокойно, получавах писма от синовете и това ми стигаше. Ала тогава взе, че пристигна писмо от Касим, че заминават на фронта. И в душата ми се загнезди страх, сърцето ми се сви. Пък и Суванкул все го викаха във военното окръжие. Всеки ден там: или на комисия, или на проверка, или на повторен преглед. Съсипа се, разкъсваше се между пътуванията до окръжието и бригадирството в колхоза. Кой знае защо,

не ми се вярваше да го вземат на фронта: та нали без бригадир колхозът е като без ръце. Ала го взеха. Бях на хармана, доовършавахме завареното от снега жито, когато научих това. Чух, боднах вилата в сламата, залепих лице на студената ѝ дръжка, стоях така с объркани мисли. Какво ще стане, как ще се живее по-нататък? Двамата ми сина са вече на фронта, а сега и мъжът ми заминава...

В това време се върна и Суванкул, мълком слезе от коня, приближи се до мен и каза:

— Да се прибираме, трябва да се стягам.

Бях яхнала коня, а той вървеше до мен, каза, че ще бъде по-удобно да поговорим из пътя за в къщи. Ала разговорът ни не вървеше, повече мълчахме, нещо ни беше задавило, дума не можехме пророни. Така продължавахме — аз на коня, той пешком. Мътносиви облаци застилаха небето. Откъм Жълтата долина ниско-ниско появяваше студен влажен ветрец, кураите свиркаха на буря. Огледах се — полето мрачно и пусто. Без хора, без звуци, без движение — студено и притъмняло.

Вървеше Суванкул, пушеше цигара след цигара. После хвана ръката ми:

— Замръзна ли? — попита ме.

Не отвърнах. Той се канеше да каже нещо, но си замълча. Може би искаше да сподели с мен: „И аз след синовете си отивам. Какво ще стане, писано ли ми е да се върна, или не... Може би днес завинаги ще си речем сбогом. И така да е, какво да се прави, толкоз години живяхме мирно и сговорно. Ако е имало нещо, простено да е. Не зная как ще се обърне съдбата.“ Тези ли думи искаше да ми рече тогава, други ли, не зная, но само ме гледаше в очите и мълчеше, прехапал устни. Изведнъж видях, че тъмните му мустаци са се прошарили. Досега не бях забелязала.

Спомних си как се срещнахме със Суванкул на това поле още съвсем млади, как работехме рамо до рамо двадесет и две години, пот проливахме, деца отгледахме, жито сеяхме и жънехме — целият ни живот за миг мина пред очите ми. Никога не съм мислила, не съм допускала, че един ден така ще се разделяме, може би завинаги. Спомних си как лете, в първия ден на жътвата, минавахме нощем на кон по същия път. Видях, че новата улица в края на аила е запусната и недостроена, видях камарата камъни и тухли на парцела на Касим и

Алиман, отпуснах се върху гривата на коня и зарихах. Дълго плаках. Суванкул мълчеше, търпеливо чакаше, после ми каза:

— Толгон, изплачи наведнъж всичко, що тежи на душата ти, тук сме сами, но пред хората не показвай сълзите си. Ти ще бъдеш вече не само стопанката на дома, не само закрилник на Алиман и Джайнак, ами и бригадирството вместо мен трябва да поемеш. Няма кой друг.

Сълзите ми просто рухнаха:

— За кой дявол ми е твоето бригадирство? Как можеш да говориш тия неща в такъв час? Нищо не ми трябва. Не ща и да чувам!

Но вечерта ме викнаха в канцеларията на колхозното управление. Там бяха новият ни председател — раненият фронтовак Усенбай, Суванкул и неколцина стари аксакали на айла. Усенбай направо ми каза:

— Въпреки всичко, стрино Толгонай, ще се наложи здраво, по мъжки да препашете колана и да яхнете бригадирския кон. Никой по-добре от вас не познава земята, водата и хората в айла. Ние ви вярваме, защото ви вярва най-добрият ни бригадир, когото сега с болка на сърцето изпращаме на фронта. Няма как! От утре се хващайте за работа, стрино Толгонай.

И аксакалите взеха да ми дават съвети. Изобщо склониха ме, съгласих се да стана бригадир. А и как да не се съглася? Нима не разбирах в какво време живеем? Правилно постъпих, пък дори и само затова, че такава беше последното желание на моя Суванкул. Онази нощ той не мигна до заранта, все наставления ми даваше: започни да се стягаш за пролетта, добитъка остави да си почине, ремонтирай плуговете, браните, каруците... Наглеждай семействата с много деца, старците... Това така, другото — иначе... Ех, неспокойни човече, мили мой мъжо, сърдечни приятелю...

А навън до сутринта вилицата не стихна, вятърът пишеше в комина.

И Суванкул изпратихме до шосето. Качи се на бричката на Джайнак с други, възрастни като него мъже и препуснаха във вилицата, изчезнаха в снежната мъгла. Ох, колко беше студено, лют вятър брулеше лицето! Вървах бавно, току се обръцах и изхлипвах, плачех.

От онзи ден, както каза и нашият председател Усенбай, здраво затегнах колана, метнах се на коня и поех задълженията си на

бригадир. Тази работа и сега не е от леките, не е за всекиго, а тогава — същинска мъка. Здрави мъже нямахме — само болни и сакати, а и другите работници — жени, момичета, деца, старци. Всичко, що изкарвахме — на фронта. А и стопанството едно: каруците без колела, тегличите — парчетии въжета, хамутите — потрошени, в ковачницата няма въглища. Почнахме да горим бодливите храсти от сухия дол, не оставихме ковашкият огън да угасне. Животът не прилича на предишния, гладът взе да чука по къщата. Но ние вършехме всичко, за да не загине колхозът, опъвахме с все сила. Като се сетя само: заради пуста работа към един с блага дума се обърнеш, друго го нахокаш, а някой път насмалко за косите да се уловим. Какво ли е нямало, какво ли не изпатихме тогава...

Ала и сега доземи се кланям на този народ, защото в ония дни не се пръсна, остана сплотен. Тогавашните жени са вече бабички, децата отдавна са станали бащи и майки, те навярно са забравили онези дни, пък аз, като ги видя, винаги си спомням какви бяха тогава. Изправят се пред очите ми — голи и гладни — като в ония години. Как работеха тогава в колхоза, как очаквах победата, как плачеха и как си давах кураж! Те не знаят, че са извършили безсмъртен подвиг. И колкото и да съм претърпяла, колкото и да са се огъвали плещите ми, никога няма да съжаля, че съм била бригадир. От тъмни зори бях на крак, първо в стопанския двор, после цял ден на коня, ту тук, ту там, ту в степта, ту в планината, до късна нощ в канцеларията — не забелязвах как летят дните. Може би това ме и спаси. И нищо, че понякога от яд, от мъка ме ругаеха, хващаха ме за гушата, зарязвах работата — не им се сърдя. Не, в такива случаи прехвърлях работата на Алиман и Джайнак, нямаше почивка за тях ни деня, ни нощя, но и за това, че съм ги товарела безмилостно, не съжалявам. Да не беше така, тежки мисли и страх щяха да ни затрият — по трима души от семейство бяха на война, можеше ли човек да не мисли? Втори месец вече от Касим нямаше никакъв хабер. Не смеем да се погледнем с Алиман, да отворим дума за онова, което и без друго си беше страшно — за Касим. Приказвахме за едно, за друго, за работата, за нашето стопанство. Същински деца — страхувахме се дори да споменем за него.

Веднъж, беше през зимата, още по тъмно хукнах в ковачницата да помагам. Подковавах впрегатните коне. Гледам, наш Усенбай —

председателят, препуска тръс, а в ръцете му хартишка колкото длан. Телеграма, казва, имате. Дъхът ми секна. Чувам само ударите на чука по наковалнята, а те сякаш се стоварват върху гърдите ми. Лицето ми цвят няма.

— Ама какво, стрино Толгонай! — вика председателят. — Телеграмата е от Маселбек, от Новосибирск. — Че елате де, ето на, не бойте се! — И като се наведе от седлото, подаде ми хартишката. — Веднага — казва — тръгвайте за гарата, синът ви ще мине с влак, моли да отидете да се видите. Наредих да впрегнат бричката, поръчах да вземат сено и овес за конете. Не стойте, ами вървете да се стягате.

Такава радост ме обзе! Засуетих се, защурах се из ковачницата, не зная какво да правя. Ковачите ме отпратиха.

— Сами — викат — ще се оправим, бригадире, заминавай по-скоро на гарата, да не закъснееш.

Хукнах към къщи. В главата ми всичко объркано. Зная само едно: Маселбек моли да отидем на гарата, Маселбек иска да се видим. Търча по улицата, мраз, а изгарям, пот ме избива. Търча и само си приказвам като луда:

— Какво значи — моли? Ами че аз, синко мой, хиляди версти ще пробягам, за да те видя, като на криле ще се понеса!

Ех, майко, майко... И не се запита в оня час за къде заминава моят син, в каква посока.

Дотичах в къщи, надве-натри приготвих нещичко за хапване, месо сварих, Маселбек не е сам, а с другари, нека ги почерпи с домашно ядене. Наслагах всичко в една торбица и още същия ден заминахме с Алиман за гарата. Исках Джайнак да дойде, но той сам отказа.

— Не — дума, мамо, по-добре Алиман да отиде, пък аз ще си остана у дома, ще свърша това-онова. Тъй е по-редно.

Едва по-късно разбрах, че харно постъпи най-малкият ми син. Момче още, ама не беше глупав. Усетил беше, значи, какво става в душата на Алиман в онези дни, какво изживява, колко страда. Сам изтича Джайнак под навеса, дето работеше Алиман, сам повика жената на брат си. Отдавна не бях виждала снаха си така радостна. Цяла светна, пламна, разшета се повече от мен и току ме подканя:

— По-бързо, мамо, по-бързо се стягай. Ето ти шубата, ето ти топлата забрадка, обличай се, хайде!

И по пътя място не си намираше.

— Давай, дават по-бързо! — припираше тя каруцаря и току дърпа поводите от ръцете му, подвиква и шиба конете.

Бричката препускаше по утъпкания заледен път, конете бодро напредваха, меко подрънкваха, потропваха колелата на смазаните оси. През целия път валя сняг. Меко време. Алиман бе цяла в сняг, но не знаеше колко е хубава така. Той се трупаше върху главата ѝ, по шалчето, върху непокорните кичури коса, по яката и нейният пшеничен загар, разлялата се по страните ѝ руменина, нейните блестящи, черни, немирни очи и белите ѝ зъби изглеждаха още по-красиви. На млад човек всичко му отива — дори снегът. Алиман не млъкна през целия път. Ту ме молеше да не казвам на Маселбек за нея, да видим дали ще я познае, като слезе от влака, ту се канеше незабелязано да се приближи зад Маселбек и да му закрие очите; какво ще рече той, навярно ще се уплаши и ще каже: кой си прави тия глупави шегии? И сама се смееше на своите измишльотини. Ех, Алиман, Алиман, снахице моя мила! Дали си е мислила, че аз не се досещам защо се държи така? И сама се издаде. Изведнъж млъкна, смехът ѝ секна, тихо прошепна:

— Маселбек прилича много на Касим. Като близнаци са, нали?

Направих се, че не съм чула. А тя помълча, мислеше си нещо свое, сетне отново грабна поводите от момъка и отново завика, подгони конете.

Надвечер стигнахме на гарата. Още бричката не спряла, хукнахме с Алиман към линията, сякаш Маселбек щеше да пристигне ей сега. Там нямаше никого. Поогледахме се, умърлушихме се, стоим като сиротинки, къде да идем, какво да правим — не знаем. По траверсите метеше виелицата. Един локомотив пълзеше напред-назад, скърцаше, дрънчеше, мъчеше се да закачи заскрежените, помръзнали по местата си вагони. В жиците пропищяваше вятър.

Досега не бяхме посрещали влак, дори и през ум не ми мина да попитаме някого кое как става — кога да го чакаме. В същото време отдалеч се чу свирката на локомотив, влакът се показва.

— Иде, мамо! — каза Алиман.

Коленете ми се разтрепериха, хвана ме страх. Влакът бързо се приближаваше. Ей го, мина локомотивът цял в сняг. Спря. Затичахме покрай вагоните. Бяха претъпкани. Жени, деца, но и много войници,

кой ги знае кои бяха те и за къде пътуваха. Спирахме пред всеки вагон и питахме:

— Има ли тук Маселбек Суванкулов? Кажете, моля ви се, има ли при вас Маселбек Суванкулов?

Едни отговаряха, че не го познават, други мълчаха, някои се усмихваха. Докато тичахме покрай вагоните, влакът потегли. Само три минути престой имал на тая гара. Стояхме така, сякаш из ръцете ни е изхвъркнала птица. Тогава към нас се приближи възрастен железничар, русин, с черна полушубка и валенки. Бях го видяла да посреща влака. Запита ни кого чакаме. Разправихме му, показахме телеграмата от Маселбек. Сложи си той очилата, дълго мърда устни, па каза:

— Синът ви пътува с военен ешелон. Но с кой ешелон и по кое време ще мине оттук, не се знае. Ако няма закъснение, трябва да пристигнат тая нощ или утре. Пък може и да е минал вече. Колко ешелони само минават на ден, отлитат в една или друга посока, някои хич и не спират, транзит минават. Съвсем оклюмахме.

— Ех, война, война — въздъхна железничарят, обърка всички ни! Какво сега, на вятъра ли ще стоите? Влезте вътре, има стаичка за чакане. Стойте там, а зададе ли се влак, излизайте да го посрещате... Друг изход няма.

В малката чакалня имаше десетина човека. Лежаха по пейките. Животът ги беше подгонил по пътища, по гари, май бяха свикнали с това, чувствуваха се като у дома си. Едни спяха спокойно, други си приказваха, пушеха, в ъгъла двамина пиеха вряла вода от алуминиеви канчета — пареше им, подухваха, а един тихичко подрънкваше на китара и си тананикаше под нос. Лампата помигваше, кадеше, дългото ѝ мръсно шише беше почупено. Огледахме се с Алиман в сумрака и се сместихме в края на една пейка. Още неседнали и се чу потракването на влак, втурнахме се към вратата. В тъмното вятърът подхвана полите и ръкавите ни. Влакът беше товарен. Войници не се виждаха, но ние тичахме покрай вагоните и викахме:

— Има ли тук Маселбек Суванкулов?

— Маселбек Суванкулов има ли при вас?

Никой не отвърщаше, нямаше никого. Когато влязохме в чакалнята, там вече всичко спеше.

— Мамо, полегни, почини си, аз ще гледам за влака — каза Алиман.

Прислоних глава на рамото на снаха си, мислех си — ще подремна, ама къде ти. Какъв ти сън? Пък и можеше ли да се мисли тогава за такова нещо, щом не само със слуха, ами със сърцето, с разума си долавяш приближаването на влаковете, през девет земи усещаш под краката си първото неуловимо потреперване на пода и веднага се стряскаш. От която и посока да се зададеше влак, ние рипвахме, грабвахме торбата и тичахме навън.

Минаваха ешелон след ешелон, ала Маселбек го нямаше в нито един от тях. Към полунощ земята под краката ни отново замърда, ние се сепнахме и изскочихме навън. От двете страни на дефилето едновременно се чуха екливите свирки на локомотивите, влаковете пристигаха едновременно от двете страни. Объркахме се, защурахме се и се озовахме между двата коловоза. С оглушително нарастващ писък влаковете се срещнаха и без да спират, набирайки скорост, отлетяха. И загърмяха колелата, зарева вятърът, снежният вихър ни омота, силеше се да ни запрати под вагоните.

— Мамо! — извика Алиман, хвана ме, залепи ме за фенерния стълб, здраво ме стисна в прегръдката си, не ме пущаше.

Взирах се в прелитащите като мълния прозорци: може и да видя Маселбек, ами ако моят син е там, пък аз не зная? Релсите стенеха под забързаните колела, както стенеше душата ми от страх по сина. Влаковете профучаваха, вдигайки подире си облаци сняг, а ние още дълго стояхме, притиснати о фенера.

До сутринта не подвихме крак с Алиман, все тичахме напред-назад покрай ешелоните. Преди разсъмване, когато бурята изведнъж миряса, откъм запад пристигна ешелон — такъв още не бяхме виждали: вагоните погорели, без покриви, с избити врати. В целия ешелон жива душа няма, по празните вагони гробна тишина. Миришеше на дим, на горяло желязо, овъглени дъски и боя.

Вчерашният железничар с черната полушубка се приближи с фенера.

Алиман го попита шепнешком:

— Защо е такъв този ешелон?

— Бомбардирани са го — прошепна той.

— Ами тези вагони къде отиват сега?

— На ремонт — все така тихо, отговори железничарят.

Слушах разговора и си мислех за онези, които са пътували с тия вагони, които сред дим, викове и пламъци са се простили с живота, за тези, на които са откъснати ръце, крака, които са оглушали, ослепели за цял живот... А бомбите са само отзвук на войната. Какво ли е тогава самата тя?

Дълго стоя разнебитеният ешелон на гарата, сетне тихичко потегли и като потракваше печално, замина нанякъде. Гледах подире му с тежка мъка на душата: и Маселбек ще замине за там, откъдето се връща този ешелон. А какво ли е станало с Касим? Как ли е Суванкул? Пишеше, че са някъде край Рязан. Това трябва да е било близо до фронта...

Настана утрото. Време беше да се връщаме — сеното на конете свърши. Ами ако Маселбек още не е минал, тогава? Толкова чакахме, жалко! И тъй мислехме с Алиман, и иначе — не посмяхме да си тръгнем.

Времето беше както и предния ден — ветровито, студено. Не току-тъй наричат дефилето при гарата кервансарай на ветрове. Изведнъж облаците се разкъсаха, надникна слънцето. „Ех — помислих си, — да можеше и синът ми да блесне така ненадейно като слънцето зад облаците, поне за миг да го видят очите ми...“

И тогава отдалеко се чу шум от приближаващ влак. Идеше откъм изток. Мощното накъсано изсвирване се затъркаля по дефилето.

Земята под нозете ни затрепери, релсите закънтяха. С грохот, в дим и пара, с червени колела и пламнали пещи профучаха два черни локомотива, следваха платформите — танкове, оръдия, покрити с брезент, а край тях часовите, с шуби, с винтовки в ръце, мяркаха се войници през откренатите врати на вагоните, които се занизаха един подир друг — покажат се за миг лица, шинели, долети откъс от песен, думи, звук от хармоники, балалайки. Гледахме с четири очи. Но в тоя миг дотърча някакъв човек с червени и жълти знамена, закреця направо в ушите ни:

— Няма да спре! Няма да спре! Махайте се! Махайте се оттук!
— И взе да ни дърпа.

В същия миг наблизко се чу вик:

— Ма-м-о-о! Алима-а-ан!

Той беше! Маселбек! Ох, боже мой, боже мой! Минаваше съвсем близо. Целият беше увиснал навън, с едната ръка се държеше за вратата, с другата ни махаше с шапка и викаше, сбогуваше се. Помня само как изкрещях: „Маселбек!“ И в оня кратък миг го видях съвсем ясно: вятърът разчорлил косите му, полите на шинела му се блъскат като криле, а на лицето и в очите му — радост и мъка, и съжаление, и прощаване. Без да откъсвам поглед от него, затичах подире му. Покрай мен профуча и последният вагон на ешелона, а аз все тичах по траверсите, сетне се свлякох. Ох, как стенех и виках! Моят син заминаваше за бойното поле, а аз се сбогувах с него, като прегръщах студената желязна релса. Потракването на колелата все повече заглъхваше, докато съвсем се загуби.

И сега понякога ми се струва, че ешелон прелита като че през главата ми и колелата дълго отекват в ушите ми.

Алиман дотича цяла в сълзи, приклепна до мен, иска да ме повдигне, а не може, задавя се от плач, ръцете ѝ се тресат. Тогава се притече стрелочничката, рускиня беше. И тя ми вика: „Мамо! Мамо!“ — прегръща ме и плаче. Двете ме изведоха встрани от линията, а когато тръгнахме към гарата, Алиман ми подаде войнишка шапка:

— Вземи, мамо — каза тя. — Маселбек ти я остави.

Значи, той ми е хвърлил шапката си, когато съм тичала подир вагона.

Пътувах за в къщи с шапката в ръце: седях в бричката и здраво я притисках към гърдите си.

И сега си виси на стената. Най-обикновена войнишка сива ушанка със звездичка. Взема я понякога, заровя лице в нея и сецмам дъха на сина си.

6

— Кажи, родна земя, кога, в кои времена така се е мъчила майката, така е страдала, за да види сина си, само да го зърне?

— Не зная, Толгонай. Светът не познава война като тази.

— Тогава аз да бъда последната майка, която така е чакала сина си. Не дай боже никому да прегръща железните релси и да бие глава о траверсите.

— Когато се връщаше, отдалеч беше ясно, че не си се срещнала със сина си. Беше жълтнала, с хълтнали очи като след дълга болест.

— По-добре цял месец да бях горяла в треска.

— Злочеста моя Толгонай. През онази година сняг поръси косите ти. А какви тежки и дебели плитки имаше... Затворена стана тогава, сурова. Мълком идваше тук и си отиваше, стиснала зъби. Но аз усещах, по очите ти познавах, че ти става все по-тежко и по-тежко.

— Да, майко земя, неволята те прави такава. Да бях само аз — семейство не остана, човек не остана, дето войната да не е сграбчила за гърлото. А получеха ли се черните известия, смъртните, и в аила отведнъж в две-три къщи се вдигнеха плач и клетви, кръвта ми кипваше и мъст помрачаваше погледа ми, изгаряше сърцето ми. Горда съм, че тъкмо в ония дни бях бригадир, преглъщах и своята, и чуждата скръб, делях с хората всички несгоди, глад, студ. Затова и издържах, заради другите издържах, иначе бих паднала и войната би ме изпепелила. Разбрах тогава, че срещу войната има една оправия — да се биеш, да се бориш, да побеждаваш. Иначе смърт те чака! Та затова, родно мое поле, идвах тук все на кон и не те безпокоях, мълком те поздравявах и мълком поемах обратно.

Дойде ден и от Касим пристигна писмо. Метнах се на коня и подкарах галоп, без да подбирам път, през аръци и преспи, с писмо в ръка. Алиман и Джайнак разхвърляха тор, викнах им още от коня:

— Суйунчу, суйунчу — радост!

Как да не ги зарадвам! Та вече два месеца от Касим нямахме и ред, не знаехме какво е станало с него. В писмото пишеше, че на два пъти е участвувал при отбраната на Москва и двата пъти е останал жив. И пишеше, че са спрели немците, строшили са им зъбите и че техният полк е изпратен на малка почивка.

Как се зарадва Алиман! Рипна от бричката, изпревари Джайнак.

— Златни ти уста, мамо — Грабна писмото с треперещи ръце, зайде от щастие, не може да чете. Само повтаря: — Жив е! Жив и здрав!

Дотичаха жени, наобиколиха я.

— Я, Алиман, я прочети какво пише мъжът ти! Може да знае нещо и за нашите?

А тя:

— Сега, милички, сега! — А не може ред да прочете. Не се стърпя Джайнак:

— Я дай писмото да прочита на хората. — Взе го и зачете на глас.

А Алиман приклезна, гребва с шепи сняг и го лепи на челото си. Джайнак свърши, тя се изправи и дори забрави да отрие лицето си. Стои си така цяла пламнала, радостна и стопеният сняг се стича по страните ѝ.

— Е, хайде сега на работа! — тихо продума тя и тръгна бавно по снега.

Вървеше и плахо се оглеждаше. За какво ли си е мислила в оня час — може би си спомняше как лятос тичаше по стърнището към мъжа си с ръкатка в ръка? А може би — как Касим се прощаваше с комбайна? Струваше ми се, че Алиман отново преживяваше всичко,

което ѝ е скъпо. Очите ѝ ту се усмихваха, ту гаснеха. Дълго гледа тя към шосето, припомняше си навярно как се отдалечаваше по пътя дорестият кон раванлия, как чаткаха копитата му и как тичаше тя подир Касим.

А Джайнак вървеше до нея, взе да я дразни, да я подкача:

— Че опомни се най-сетне де, ела на себе си. Да знаеш, че сега цял аил ще ти се смее. Едно писмо не може да прочете, ама си и ти! Ще пиша на Касим, че съм пратил жена му на училище, да повтаря първи клас, буквите да научи!

Алиман взе да го удря, после затичаха към бричката, надбягваха се.

А аз вървах и си мислех. Че кой ще го защитава този народ, ако не такива джигити като моите синове! Само да се върнат живи и с победа! Всичко останало ще изтърпим, ще го преживеем, ако ще, кожа и кости да станем, само да издържим до победата, само по-скоро, дано по-скоро да дойде победата! И защото това беше не само мое желание, а мечта на цял народ, на всичко бях готова, с всичко съгласна.

И когато и най-малкият ми, последният ми син Джайнак замина на фронта, а той нямаше още осемнадесет, стиснах зъби, премълчах, изтърпях.

Към края на зимата честичко взеха да го викат във военното окръжие. Не само него, ами и много други момчета — на военностроева подготовка. Това си беше нещо обикновено и аз не се безпокоях много-много. Емнат ги там десетина дена, па ги пуснат да си вървят. Веднъж се върна още на втория ден.

— Защо те пуснаха толкова рано? — учудих се аз. — Или изобщо ви освободиха?

— Не, мамо — отговори Джайнак. — Утре се връщам. Разрешиха ми да си остана в къщи един ден. Този път ще ни държат по-дълго, но ти не се тревожи.

И аз повярвах, хич не се досетих. А този ден той се държеше някак особено, сякаш се стягаше за дълъг път. Цяла сутрин обикаляше с чука и гвоздеите, тук чукне, там позакове нещо. Гледам после — цял куп дърва нацепил, събрал тора в задния двор, обърнал сеното, дето беше на покрива, да се суши. Връщам се надвечер — дворот преметен, почупените конски ясли — стегнати. Когато баща му си беше у дома, обичаше да държи коня в къщи, тогава трябваше.

— Защо си се захванал с това, сине, лятос ще го оправим — рекох.

Но той ми отговори, че сега трябва да се оправи, после няма да има време. И след тия думи пак не се сетих, и през ум не ми мина. А той отишъл доброволец на фронта, по комсомолски призив. Разбрахме, когато Джайнак беше заминал. Проводи писмо от гарата по един приятел. Ах, ти, калпазанино, клето мое момче, написа писмо — добре, ама биваше ли да заминаваш тъй, без да се сбогуваш? Дори и да бях се побъркала от мъка, пак трябваше да ми обадиш. В писмото искаше прошка от мен и Алиман, задето си заминал така. „Когато сечеш отведнъж, пише, по не боли. Исках, пише, да не се тревожите много, ще научите, ще се примирите, ще се съгласите с мен.“ Кой знае, може и да е бил прав? Трудно му е било, разбира се, да ми каже направо, а може и да се е побоял, че ще се разплача, ще го моля, ще го разубеждавам.

И сега, когато вече съм го загубила, когато са минали толкова години, разговарям с него, както с майката земя.

Чуй ме, Джайнак! Нека съвестта не те мъчи, не ти се сърдя, не. Още тогава ти простих, синче мое изтърсаче, жребче мое, веселушко мой! Мислиш, не разбирах защо замина, без да се сбогуваш, защо ме остави сама, защо остави младините си, живота си, бъдещето си? Ти беше палав, весел момък и малцина знаеха колко обичаш хората. Не можа да гледаш спокойно страданията ни и замина. С цялата си душа искаше хората да си останат хора, войната да не осакати човешката душа, да не отрови в тях доброто и състраданието. И в името на това ти извърши всичко. На тоя свят остават само добрите дела, всичко друго се заличава. И твоето добро дело е живо. Ти отдавна си загинал, изчезнал си безследно. Пишеше ни, че си парашутист, че три пъти си се спущал в тила на врага. И ето че в една тъмна нощ на четиридесет и четвърта година ти си скочил от самолета с другари, за да помогнете за партизаните, и си изчезнал безследно. В бой ли си загинал, или те е стигнал заблуден куршум, в плен ли си попаднал, или си потънал в някое блато — никой не знае. Но ако беше жив през всичките тия години, до нас щеше да достигне някаква вест, па била тя и най-оскъдната. Да, Джайнак, ти загина, загина съвсем млад, осемнадесетгодишен, и хората смътно си спомнят за теб. Но аз не съм те забравила, все си спомням как замина за фронта, непосмял да ми

обадиш за това, защото ме обичаше и ме жалеше. Спомням си как веднъж на гарата даде полушубката си на едно момченце. Видя семейство евакуирани — майка и четири деца — и даде на най-голямото момченце, почти голо, полушубката си, а се върна у дома само по палтенце — зъбите ти тракаха от студ. Може би то, вече възрастен мъж, си спомня за теб, момчето, защото сега ти си по-млад от него. Но ти беше неговият учител. Доброто не се търкаля на пътя, не се намира неочаквано. Човек от човек се учи на добро.

Ех, какво да приказвам, думите не помагат. Колко народ погуби войната. Да не беше тя, какъв красив, сърдечен човек би израсъл моят Джайнак!

Сине мой, мъчно ми е, от дванадесетте цветя на живота ти не откъсна нито един. Току-що бе наченал живота и аз дори не зная кое момиче си обичал...

Последното пламъче догаря в душата ми, скоро и то ще угасне. Но аз помня всичко, помня и злочастния ден, когато оня старец дойде да ме викне от полето.

Беше ранна пролет. Кокичетата още се белееха. Току-що бяхме почнали брануването. Откъм Жълтата долина подухваше топъл вятър, изораните есенес нивя изпръхваха, тревата по припечите се раззеленяваше.

Оня ден тъкмо бяхме почнали да орем. Аз яздох бавно подир трактора, поемах мириса на браздата и си мислех, че отдавна няма вести ни от Суванкул, ни от Касим.

Тогава при мен дойде един от нашите старци, уж само наминавал. Рекох му:

— Таман сте тук, аксакал, благословете ни за добра оран.

Както си беше на коня, той вдигна ръце и поглаждайки брадата си, прошепна:

— Дано покровителят на земеделците Дъйкан баба ви закриля. Дано тази година се народи бол-бол. — После се обърна към мен: — Толгонай, някакъв началник от района те вика. Каза в канцеларията да идеш. Дойдох да те забера.

— Добре, аксакал, сега ще тръгнем.

Отбих се при орачите, казах им, че надвечер пак ще намина да прегледам работата им и поехме към аила. Това, че ме викаха, не беше кой знае какво. Нещо обикновено, откак бяхме започнали сеитбата, кой

ли не идваше в аила. Не бързахме, приказвахме си за туй, за онуй, за всекидневната работа, но старецът някак предпазливо додаде:

— Благодарим ти, Толгонай, че в такова люто време яхна коня и се трудиш за народа. Жена си, ама си начело на всички. Дръж се, Толгонай, дръж се здраво на седлото. Ако нещо се случи — ние сме твоята опора, ти нашата. Разбира се, и на тебе не ти е леко, знаем. Съдбата на човек е планинска пътечка: ту нагоре, ту надолу, ту й се изпречи пропаст. Случва се нещо да не е по силите на един, но заедно ли сме — страшно няма... Такъв е той нашият живот — неспокоен.

Бяхме влезли вече в аила, когато пред нашия двор зърнах тълпа. Видях главите им зад дуvara. Но, кой знае защо, нищо не си рекох. Изведнъж старецът хвана поводите на моя кон и без да ме гледа, каза:

— Слизай, Толгонай, трябва да вървиш пеш.

Учудена се взрях в него. Но той слезе, хвана ме за ръка и повтори:

— Трябва да слезеш от коня, Толгонай.

Все още не се догаждах каква е работата, но вече обзета от някакво ужасно предчувствие, като примряла, бавно слязох от коня и видях Алиман да отива към дома с други три жени. Този ден те почистваха аръците. Алиман носеше мотика на рамо. Една от жените грабна мотиката й. И тогава отведнъж разбрах.

— Ама вие какво? Какво сте намислила? — закрепях колкото ми глас държеше.

Щом писнах, от двора на съседката Айша наизскочиха жени. Мълком, бързо дойдоха при мен, хванаха ме за ръце и казаха:

— Дръж се, Толгонай, няма ги вече нашите соколи, загинаха Суванкул и Касим.

Чух как в тоя миг писна Алиман, как занареждаха всички в един глас:

— Боорум — братя наши! Боорум!

И повече нищо не чух, изведнъж оглушах. Оглушах навярно от собствения си писък. Люшна се улицата, стори ми се, че дърветата падат, че къщите се срутват. В тая страшна тишина пред очите ми се мяркаха ту облаци, ту някакви изкривени неми лица. Мъчех се да отскубна, да освободя ръцете си, не разбирах кой ме държи, каква е тая тълпа пред вратата. Виждах само Алиман. Виждах я невъобразимо ясно. Страшна беше тя, с изподраскано до кръв лице, чорлава, с

раздрана рокля. Жените бяха извили ръцете ѝ назад, а тя се мъчеше с все сили да се отскубне, да се хвърля към мен и така силно крещеше, че нищо не чувах. Аз също напирях към нея. Имах едно желание — по-бързо да ѝ се притека на помощ. Но като че мина цяла вечност, дорде най-сетне се доберем една до друга. И едва когато Алиман се хвърли на шията ми, чух нейния измъчен, пресипнал глас:

— Мамо, мамо, вдовици сме ние с теб! Клети вдовици! Угасна нашето слънце. Черен ден! Мамо! Черен ден!

Да, ние бяхме вдовици. Две вдовици — свекърва и снаха, оплаквахме съдбата си прегърнати и една друга се обливахме с парещи сълзи.

Но ние с Алиман не можахме да си поплачем на воля. На седмия ден дойдоха колхозници още веднъж да почетат паметта на загиналите и ми рекоха:

— И цяла година да жалееете — пак е малко. Ние ще ги помним вечно, но живият човек трябва да живее. Това, което те не доживяха, нека го дочакат Маселбек и Джайнак. — (Тогава още почти всяка седмица получавахме писмо от Джайнак.) — Нека те се върнат с победа. А на вас ви разрешаваме да излизате на работа. Сега е време да се сее, земята не чака. Стиснете сърцата си в юмрук. Не се делете от нас. Това ще бъде отмъщението ни на врага.

Поумувахме с Алиман, съгласихме се.

На заранта, когато се стягахме за работа, председателят Усенбай ни донесе две бележки. Това, казва, са известията, запазете ги. Известието за смъртта на Касим се получило в колхоза още преди две седмици. Загинал при настъплението към Москва, в село Ореховка. Докато се чудели как да ни съобщят, довтасало и съобщението за смъртта на Суванкул. И той загинал в голямото настъпление при Елец. Какво друго можели да сторят съселяните ни, освен да ни обадят истината. И трябвало да го направят в един и същи ден. Какво ли да разказвам повече. Отново здраво препасах колана, отново яхнах бригадирския кон.

Че то ако бях почнала да се вайкам, да проклинам съдбата си, да отпусна ръце, какво ли би станало тогава с Алиман? Тя така страдаше, че страх ме хвана. Моята мъка не бе по-малка, отведнъж загубих и мъж, и син, двойна загуба, и въпреки всичко моето беше по-друго. Малко или много, но ние със Суванкул поживяхме дълго заедно. Какво

ли не видяхме, какво ли не изпатихме — живяхме и трудно, и щастливо. Деца народихме, семейство създадохме, наедно работихме. Да не беше войната, заедно щяхме да бъдем до последния си ден. А какво бяха разбрали Алиман и Касим? Животът беше още пред тях, беше само мечта. В разгара на младостта им войната ги покоси. Е, с времето раната в душата на Алиман ще завехне. Светът е пълен с хора, може би ще се намери човек, когото тя дори да обикне. И животът ще се върне с нови надежди. Някои войнишки жени тъй и сториха. Свърши войната, омъжиха се. Коя сполучи, коя не, но поне не останаха самотни, сега всички са майки, съпруги. Мнозина от тях намериха щастието си. Но всички хора не са еднакви. Има такива, дето бързо забравят мъката, бързо поемат по нов път, други — мъчително, отчаяно тъпчат на едно място и не намират сили у себе си да се избавят от спомена на миналото. И Алиман, за беда, беше такава. Не можа да забрави туй, що е било, да се примири със съдбата си. Тук и аз съм много виновна. Слаба излязох, не надвих жалостта си...

Пролетта нашата бригада копаеше главните аръци. И аз работех там. Веднъж свършихме по-рано, преди залез-слънце, и хората взеха да се прибират. Трябваше да намина и към орачите и казах на Алиман да не ме чака. Колибата им беше наблизко. Тъкмо вечеряха. Поприказвахме си за работата и на излизане, канех се да се метна на коня, видях Алиман, не беше се прибрала. Сама вървеше по угарта и береше лалета. Обичаше цветята като малко момиченце. Ех, Алиман, Алиман, снахице моя злочеста! Държеше в ръцете десетина едри лалета, навярно щеше да ги носи у дома. Като я видях така с цветята, гореща пот изби по челото ми. Спомних си как тогава по жътва стоеше с дивата ружа точно така. Само че тогава забрадката ѝ беше червена, а цветята — бели, сега забрадката е черна, а цветята червени. Само това беше разликата. Но как ме прободете сърцето! А Алиман вдигна глава, огледа се, после сведе поглед, нажалено се взря в цветята, сякаш се питаше: кому да ги дам?... И изведнъж се разтрепери, падна ничком, започна да къса лалетата, зашиба земята с тях, подир малко се умири, зарови лице в ръцете си и лежа така, потрепервайки с рамене. Скрих се зад колибата. Не исках да я тревожа. Нека, думам си, да си поплаче, може да ѝ поолекне. Но тя рипна и се стрелна по угарта към шосето. Уплаших се, на коня и — подире ѝ. Страшно ми беше да гледам как се губи моята снахица, как тича с черната забрадка по зааленялото поле.

— Алиман! Спри! Какво ти е? Чакай, Алиман! — виках аз, но тя не спираше.

Дотичах до пътя, по който някога замина дорестият кон, едва там я настигнах.

— Мамо! Нищо не ми казвай! Нищо не ми казвай, мамо. Не бива!

Опънах поводите, а тя се върна, хвана се за гривата на коня ми, опря глава в крака ми и зариде. Мълчах. Какво можех да й река? Сетне вдигна глава, цялото й лице в пръст, в сълзи и каза, хлипайки:

— Виж, мамо, как свети слънцето. Виж какво небе, каква степ, цялата в цветя! А Касим няма да се върне, а? Никога ли няма да се върне?

— Не, няма да се върне — отговорих й.

Алиман тежко въздъхна.

— Прости ми, мамо — тихо рече тя: — Искях да тичам, да стигна при него и да умра.

Не издържах, заплаках мълком. Ако бях умна, прозорлива майка, трябваше да й кажа: „Слушай, да не си дете? Не е само до теб, колко млади жени овдовяха — чет нямат. Трябва да търпиш. Колкото и да е ужасно това, що чуваш — забрави Касим. Станало, не можеш го върна. Ще мине време, ще си намериш човек по душа. Не се ли съвземеш, полошо за теб. Не се съсипвай! Млада си още, трябва да живееш.“ Как се кая сега, че не посмях да изрека тази груба, единствена истина. И колкото и пъти по-сетне да имаше стоден случай, на езика ми чакаха същите думи, но не се решавах да ги изрека. Някаква страшна сила ме спираше. А и самата Алиман не искаше да ме чуе. За всяка дума си има време, веднъж тя е ковка като нажежено желязо, изпуснеш ли момента, думата охлаждава, вкаменява се и тегне на душата като бреме, от което не е лесно да се освободиш. Казвам това сега, когато са минали толкова години, а тогава, в суетнята на деня, грижите и недоимъка в колхоза, нямаше време да размисля, да преценя трезво кое как трябва. Всичките ни надежди, всичките ни желания се бяха слели в едно — по-скоро да дойде победата, по-скоро да се види крайт на войната, всичко останало — после. Мислех си: ще свърши войната и всяко нещо ще застане на мястото си. Ала не било така...

8

— Майко земя, защо не се срутват планините, защо не се разливат езерата, когато загиват такива хора като Суванкул и Касим? И двамата — баща и син — бяха здраво свързани със земята. Открай време светът се крепи на такива хора, те го хранят и поят, а по време на война го бранят, те първи отиват войници. Ако не беше войната, колко нещо още щяха да свършат Суванкул и Касим, колко народ щяха да дарят с плодовете на своя труд, колко ниви щяха да засеят, колко зърно да овършеят. А и те, стократно възнаградени с труда на другите, колко радост още биха изпитали в живота! Кажете, майко земя, истината кажете: могат ли хората да живеят без война?

— Труден въпрос ми зададе, Толгонай. Имало е народи, до крак изтребени от войната, градове изпепелени, засипани с пясъци, имало е векове, когато съм мечтала да съзря човешка следа. И всеки път, щом хората започнеха война, аз им казвах: „Спрете, не проливайте кръв!“ И сега повтарям: „Ей, хора през планини и морета! Ей, хора по белия свят, какво ви трябва — земя ли? Ето — аз съм земята! За всинца ви съм еднаква, всички сте равни пред мен. Не са ми нужни вашите препирни, нужни са ми вашата дружба, вашият труд! Хвърлете в браздата едно зърно — ще ви върна сто. Забодете пръчка — явор ще ви отгледам. Посадете овощна градина — с плодове ще ви отрупам. Развъдете добитък — ще стана трева. Стройте къщи — стена ще стана. Плодете се, множете се, за всички ви ще бъда чудесно гнездо. Аз съм без край, нямам граници, дълбока съм и висока, стигам и престоигам за всички ви!“ А ти, Толгонай, ме питаш могат ли хората без война. Не от мен, от вас, от хората зависи, от вашата воля и разум.

— Като си помисля, родна земя, че войната погубва най-добрите ти труженици, най-изкусните ти майстори. Пък аз не съм съгласна с това, цялото ми същество се бунтува. Хората могат, длъжни са да преградят пътя на войната.

— Да не мислиш, Толгонай, че аз не страдам от войните? Страдам, много страдам. Копнея за селяшките ръце, вечно оплаквам

рожбите си, винаги ми липсват Суванкул, Касим, Джайнак и всички загинали воители. Остана ли неизорана, останат ли нивята неожънати, а зърното неовършано, зова ги: „Къде сте, орачи мои, къде сте, сеячи мои, станете, деца мои, земеделци, елате, помогнете, задушавам се, умирам!“ Да би дошъл Суванкул с мотиката си, да би докарал Касим своя комбайн, да би препускал Джайнак с бричката си! Ала те не отговарят...

— Благодаря ти, земя. Значи, и ти като мен тъгуваш по тях, като мен ги оплакваш. Благодаря ти, земя.

Третата и четвъртата година от войната ни донесоха и радости, и неволи: крачка по крачка гонехме врага — душата ликуваше, но животът от ден на ден ставаше по-труден. Есента криво-ляво карахме, събирахме класове по стърнищата, изравяхме картофи от градините, но сред зима захвана глад. Особено страшно беше пролетта и началото на лятото, някои едва избутаха с диви корени, треволяк и с бистро като водица мляко. И двете с Алиман работехме, пък и за полите ни не се държаха дечица. Ала по-добре да ги имахме. Сърцето ми се късаше, когато дечицата на многодетните ни гледаха в ръцете, подутите им коремчета, подпухналите им лица безмълвно молеха за хляб. Да ми бяха казали: „Иди на фронта и там умри и войната ще свърши, децата ще бъдат сити“ — хич не бих се и замислила. Само да не виждам гладните им очи. Веднъж споделих това с Алиман, тя ме попогледна, па рече:

— И аз бих постъпила така. Най-страшното е, че децата не разбират защо трябва да гладуват. Възрастните поне се утешават, знаят причините, знаят, че кога да е, това нещо ще има край. А децата не разбират. Дорде се не върнат бащите им, длъжни сме да се грижим за прехраната им. На нас с тебе, мамо, това само ни остана. Иначе не си струва да се живее...

Всичко принадлежеше на войната: и живот, и труд, и воля, и дори детската каша — всичко, до последната трошица се стичаше в ненаситната утроба на войната. Ала имаше и такива, дете въпреки войната не искаха да се лишат от нищо; защо да крия, имаше и такива. Те крадяха от залъка ни.

Веднъж се заблудих. Беше четиридесет и трета година — по средата на зимата или в края, не помня. В степта снегът вече беше

прояден и тук-таме оголваше тъмни петна земя, макар нощем прозорците да се покриваха със скреж.

Дявол знае колко беше часът — нощем, всичко отдавна спеше, — някой заудря по прозореца, рекох си, ще изпочупи стъклата.

— Толгонай! Бригадирке! Ставай! Събуди се! — викаше някой отвън.

Изплашихме се с Алиман, скочихме и двете от постелята.

— Мамо! — прошепна Алиман в тъмното, тревожна, като да очакваше някакво чудо.

Ех, пуста надежда, дето никога не ни напуска! И моето сърце се присви от страх и смътна радост: може би се е върнал някой от нашите? Залепих се на прозореца.

— Кой е там? Кой чука?

— Излез, Толгонай! По-бързо! Отмъкнаха конете — отговори гласът зад прозореца.

Дорде Алиман запали лампата, аз бързо нахлузих ботушите, метнах на гърба си някаква дреха и изскочих на улицата. Изтичах в конюшнията, там се бяха събрали хора, дошъл бе и председателят. Разбра се, че са отмъкнали три коня, между тях и нашия, раванлията — бях го дала в колхоза. Това бяха най-добрите коне в бригадата, готвехме ги за оран. Гледачът разказваше, че отишъл до плевнята за сено да ги нахрани към полунощ, върнал се, а в конюшнията тъмно, фенерът угаснал. Помислил, че вятърът е свършил тая поразия, спокойно го запалил, гледа — трите бокса откроя празни.

Да се лиши колхозът по това време от три работни коня, е равносилно да се загубят сега десет трактора. А ако човек се замисли по-надълбоко, все едно на всеки войник на фронта да се отнеме по залък хляб. Оседлахме конете, някои грабнаха пушки и препуснахме да догоним крадците. Настигнехме ли ги, честна дума, нямаше да има милост. Да, милост нямаше да има!

Като излязохме от аила, разделихме се на групи по няколко човека и се отправихме в различни посоки. Бях яхнала един породист жребец, буен, току напират да препусне. Отпуснах поводите. Помня, прекосих шосето и подкарах към планината, подире ми идваха още двамина. Оглеждам се изведнъж — няма ги. Те ли се бяха отбили встрани, аз ли бях свърнала? Не беше трудно човек да се обърка: луната се беше отърколила и светлината ѝ беше измамна — на

двайсетина крачки всичко се сливаше в непрогледна мъгла. Но тогава не се замислих над това: веднъж да стигнем крадците; толкова ме беше яд, така ми беше обидно, че не забелязах къде ме води конят и когато той внезапно спря, гледам — отпреде ми дълбок дол. Бях в подножието на планината. Луната боязливо минаваше над тъмните хребети, звездите бледнееха. Наоколо никаква светлина, в ниското подухваше тънък ветрец, полюшваше изсъхналите кураи, нежно посвирваше. От развалините на старата гробница се обаждаха кукумявки.

Спуснах се в дола. Нищо не се чуваше. Подплаших само една лисица. Тя изскочи из тръстиките и побягна нанякъде — сивосинкава на лунната светлина. Друго нищо не се виждаше наоколо. Обърнах коня към аила. Карах по стръмното и си припомнях: говореше се, че Дженшенкул — имаше такъв в аила — избягал от армията заедно с двамина като него, някъде откъм Жълтата долина били, и сега се криели из планината. Много-много не вярвах на тия слухове. Не можех да проумея как може човек да трепери за кожата си, когато всички са в опасност. Излиза, че едни са длъжни да се бият, да загиват, а други да се крият зад техния гръб? Не — мислех си, — едва ли някой ще направи такава срамотия. Но изведнъж се усъмних. В аила всички се познавахме както човек познава петте си пръста. Уж няма хора, дето да тръгнат да крадат коне. Пък и конят не е игла, не мож го забодеш на ревера си. И то три коня наведнъж. Значи, крадците не са тукашни. И сигурно сега се лутат като вълци из планината и степта. Ако е истина, че Дженшенкул е избягал, значи, негова работа ще е. Така си мислех, ама не бях съвсем уверена: така или иначе, не са го хванали, значи, не е крадец, а за виждане — никой не го е видял.

Три коня — тъкмо впряг за двупалешен плуг. Едва-едва стъкмихме нов впряг, обзидихме четири млади жребчета, запретнахме ги — жалко, ама какво да се прави. Пък довтаса и сеитбата и така ни завъртя, че не ни беше ни до крадци, ни до господ дори. Това беше най-трудната пролет в живота ми. Хората ли — хората не бяха виновни. Те искаха да работят и се стараеха, ама на празен стомах много работа няма да свършиш. Това, дето преди го изработвахме за ден, сега не можехме и за седмица. Работата изоставаше, сеитбата закъсняваше. А ето ти и нова беда — в колхоза няма семе. До зрънце изгребахме всичко, ометохме хамбарите, криво-ляво свързахме двата края, изпълнихме плана на бригадата:

През ония дни дълбоко се замислих за нашия живот. За трудодните не получихме нищо, всичко, скътано от преди, беше отдавна изядено. Как ще я караме тогава? Да се разделим, на кой накъде му видят очите? Не, това значи да се погубим. А по-нататък? Добре, ще изкараме някак до есента, ще извлечим криво-ляво и зимата, ама ще дойде пролетта и отново полугладните изпосталели хора ще трябва да работят. Но и да не се работи, не може.

И тъй мислех, и иначе, по цели нощи не заспивах, но изведнъж ми просветна: да разорем пусталяка — имахме такава местенце извън аила, — па това, що се роди, да го разделим между семействата. Посъветвах се с председателя, отидох и до района, обясних им, че сме си изпълнили плана, че това, що сме намислили, ще бъде извънпланово, нищо не искаме от тях, сами ще се блъскаме, та да подкрепим хората. Някой от насядалите край масата подхвърли:

— Ти нарушаваш Сталиновия колхозен устав!

Не се стърпях:

— Да опустее дано този устав! Щом ние сме гладни, вас кой ще храни?

— А ти — казва — знаеш ли къде зимуват раците?

— Зная. Пратете ме там, ако от това ви олекне. Само че хубавичко помислете кой ще дава хляб за войниците на фронта.

Спориха, отнесох се и до райкома. Уж разрешиха, казаха: на твоя отговорност. Ала не ставаше дума за отговорността, ами за семето. В колхоза всичко ометено — и последното зрънце засято. Поблъсках си главата, па свиках бригадата на събрание — всичките, от мало до голямо. Не събрание, а нещо като семеен съвет направихме.

— Я да помислим как ще я караме! — казах аз. — На това, що е засято по нивите, хич не бива да разчитаме. Сами знаете — то е за фронта, па и да остане нещичко за семе ще е. Но ако си намерим семе, ще засеем, та да подпомогнем многодетните семейства, старците и сираците. Ако имате вяра в мен, вземам цялата отговорност върху себе си. Сега работата опира до това: всеки от вас да даде за посев златните зрънца, онова, дето е останало по дъното на чувалчетата и между дъските на хамбарите. Не роптайте срещу мен, нека откъснем от залька си, нека погладуваме — ще избутаме някак с малко до жътвата, затова пък за всяко зрънце ще получим сто. Понасилете се, мили, стиснете зъби, решете се на тоя подвиг заради самите себе си, заради

своите деца. Няма да съжалявате. Повярвайте на майчината ми дума. Помогнете ми, дорде не е късно да се засее...

На събранието уж всички ме подкрепиха, но опря ли до събирането на зърното, работата се затегна, стана страшно. Косата ми настръхваше, когато из дворовете изскачаха майките с много деца, когато кълняха всичко на света: и войната, и тоя живот, и децата си, и колхоза, и мене. Хората с кръв късаха от сърцата си, но всеки даваше колкото може и каквото може: кой крина, кой шепа. Разбирах, че дават последното си, ала пак го вземах. Събирах всичко, шепа по шепа пълнех чувалите. Къща по къща обходих с бричката, уговарях, молех, карах се, грабвах го от ръцете им. Една утеха имах — на есен хората ще ми благодарят, на есен всяка шепичка ще стане крина.

Никога няма да забравя как се отнесох със съседката си Айша. Болнава жена беше тя. Овдовя рано, мъжът ѝ Жаманбай умря още преди войната. И остана Айша сама, болна, с единствения си син Бекташ. Посъвземеше ли се, тя работеше в колхоза, в градината си, кравичка си имаше — тъй се прехранваха. Бекташ по това време вече работеше, харен момък порасна. Тъкмо с неговата бричка обикаляхме този ден по аила. Наближихме техния двор и го питам:

— Бекташ, имате ли в къщи нещо?

— Има малко — отвърна момчето, но не веднага. — В една торбичка, зад печката.

— Върви го донеси тогава — рекох.

— Не, стрино Толгонай, вие идете помоли той.

Тия дни Айша пак не беше добре. Седеше на кечето, омотала кръста си с дебел шал.

— Айша, дойдох да получа онова, което всички дават — казах ѝ.

— Ей там е всичко, що имаме — показа торбата зад печката.

— Колкото имаш. Не го вземам за друго, нивата чака семе, чака да я засеят, не ни бави, Айша — подканих я аз.

А тя прехапа устни и мълком оброни глава. Ох, пуста нужда, докъде докарваше човека!

— Помисли си, Айша, десетина-петнайсет дни все ще изкараш. Помисли за идната зима, за пролетта помисли. Заради сина ти те моля, Айша. Той чака във с бричката.

Тя вдигна очи и умолително ме погледна.

— Да имах повече, мислиш ли, че щеше да ми е свидно? Ти ме познаваш, Толгонай, нали сме съседки...

Почувствувах, че няма да устоя на молбата ѝ, но веднага отпъдих съжалението.

— Сега не съм ти съседка, а бригадир — отрязах. — От името на народа ти вземам това зърно! — Станах и вдигнах торбата.

Айша се извърна.

Имаше седем-осем кила пшеница. Исках да отнеса всичкото, ала не посмях. И отсипах половината в празната кофа. Казах ѝ:

— Виж, Айша, вземам само половината. Не се сърди.

Тя се обърна. И видях сълзите ѝ, стичащи се към брадичката. Сърцето ми се сви. Изхвъркнах навън. Ах, защо не оставих торбата на мястото ѝ? Но откъде можех да зная какво ще сполети събраното от мен зърно?

Напълнихме два големи чувала. Пресяхме зърното, отвяхме го, почистихме го от плевел, зрънце по зрънце го оглеждахме. И сама откарах семето на угарта. Де да се бях позабавила? Ама оставаше да се изоре едно парче, мен не ме сдържаше — веднъж да се засее тая нива. Канех се рано-рано на заранта сама да хвърля зърното. Всичко бе готово — семе, оран, — както си го бях замислила.

Върнах се вечерта от работа, а на душата ми едно тревожно, място не мога да си намеря. През деня бях наредила на Бекташ и на още един момък да откарат с бричката браните на нивата. Деца си бяха още момчетата, не бях сигурна дали са изпълнили заръката ми. И рекох на Алиман:

— Я да намина при децата, да видя какво правят. Яхнах коня и потеглих.

Като излязох извън аила, подкарах тръс; спускаше се здрач, свечеряваше се. Наближавам мястото, гледам — воловете стоят на сред нивата запретнати. И никой не се види наоколо. Доядя ме на момчето, дете ореше: добичетата още неразпрегнал, само ги мъчи. Е, момко, думам си, чакай, ще те науча аз! Тръгнах да го диря, гледам бричката с браните катурната — никого няма.

— Ей, момчета! Де сте! Обадете се! — извиках. Никой не отговори, наоколо ни жива душа. Какво ли е станало? Де ли са се запилели? Изплаших се. Препуснах към колибата, скочих от коня. Драснах клечка кибрит. Момчетата лежаха вързани в колибата,

пребити, изподрани, в устата им натъпкани парцали. Измъкнах парцала от устата на Бекташ.

— Семето? Де е семето? — закрещях аз, не можех да позная гласа си.

— Отмъкнаха го. Претрепаха ни — изхърка той и показа с глава натам, накъдето бяха избягали крадците.

Не помня какво е било след това. През живота си не съм препускала така, както в оная нощ. И то нощ ли беше — тъмно като в рог. Да бяха запалили къщата ми, да бяха ме ограбили — дума не бих казала. Ако през есента задигнеха десет чувала зърно, пак бих се стърпяла: какво пък, мишките малко ли зяносват? Но заради това семе, заради този наш бъдещ хляб бих ги удушила със собствените си ръце.

Бях попаднала на следите на крадците, а и скоро ги видях. Искри излизаха изпод копитата на конете им. Държаха чувалите отпреде си, на седлата. Препускаха към планината.

Видях ги, взех да викам, да моля:

— Оставете чувалите, това е семе! Оставете ги, семе е! Семе е!

Те не се обръщаха. Разстоянието помежду ни се скъсяваше и аз видях, че тоя, дето беше от края, язди нашия кон. Веднага го познаях. Че как да не си позная коня. По стъпката го познаях, по белите чорапки на задните крака. И тогава извиках:

— Стой, знам те кой си! Дженшенкул! Ти си Дженшенкул! Няма да ми избягаш! Стой!

Наистина беше Дженшенкул. Отдели се от останалите и подкара срещу мен. В мрака лумна огън, нещо изгърмя. И едва когато се свличах от коня, разбрах, че са стреляли. А отначало помислих, че конят се е спянал.

Като дойдох на себе си, почувствувах тъпа болка, тежеше ми, гърбът ме въртеше. От главата ми бликаше кръв и се събираше на тила ми като пихтия. До мен хъркаше, издъхваше конят, но още риташе с крака, мъчеше се да стане. Клокочеща предсмъртна въздишка се изтръгна от гърдите му, главата му глухо тупна и той утихна. Утихна и всичко наоколо — целият живот замря. Лежах, без да шавна, дори не се опитвах да стана. Сега всичко ми беше безразлично. И животът вече беше безсмислен. Мислех как да свърша със себе си. Да имаше наблизко пропаст, щях да допълзя и да се хвърля с главата надолу. Не можех да си представя как, с какви очи ще гледам сега хората. И в

същия миг съзрях на небето Кумовата слама. Здрачната мътна река на Млечния път ми припомни мътните сълзи, стичащи се по лицето на Айша. Застанах на колене, после се изправих, олюлях се, отново се строполих и като ридаех от мъка и обида, взех да кълна:

— Дано кръвта на войната те прокълне, Дженшенкул! Дано те стигнат проклятията на убитите, Дженшенкул! Децата да те прокълнат, Дженшенкул!

Плачех и нареждах, дорде не останах без сили. Дълго лежах така. После дочух нечий стъпки и някой ме извика:

— Стрино Толгонай! Къде сте? Стрино Толгонай!

Познах гласа на Бекташ. Той дотича запъхтян, коленичи, привдигна главата ми.

— Стрино Толгонай, какво ви е, ранена ли сте?

— Не, ударих се — успокоих го аз. — Куршумът улучи коня.

— Е, не е чак толкова страшно, сега ще ви помогнем — зарадва се Бекташ. И добави: — А и месото ще използваме, ще го раздадем на хората.

Закараха ме момчетата с бричката у дома. Три дни прекарах на легло, гърбът не ме отпущаше. И сега понякога в лошо време се обажда. През тия дни мнозина дойдоха да ме навестят, да видят как съм. Благодаря на хората за това, но най-много им благодаря, че никой не ме укори, никой не ми напомни, сякаш нищо не беше се случило. Те сигур се досещаха, че и без това ми е тежко. Сетех ли се, че целият ни труд отиде на вятъра, че нивата остана незасята, а зърното, което бях откъснала от разплаканите деца, стана плячка на тези подли бандити — такава болка опарваше душата ми, та чак ми притъмняваше.

10

— Да, Толгонай, не само ти, но и аз, земята, усещах тази болка. Запустялата нива цяло лято ме болеше като открита рана. Дълго не стихваше болката. Най-страшните ми рани са незасятите нивя, Толгонай. А колко ниви останаха безплодни заради войната! Смъртен враг ми е този, който започва война.

— Права си, майко земя. Нали и синът ми Маселбек писа за това! Помниш ли писмото на Маселбек?

— Помня го, Толгонай.

— Да, ние с теб помним. Днес е ден за поменуване, майко земя. Днес отново всичко ще си припомним.

— Ще си припомним, Толгонай. Та Маселбек не беше само твой син, и мой син е — син на земята. Повтори ми неговото писмо, Толгонай.

11

Когато хората идваха да ме видят, да попитат за здравето ми, мислех, че от съчувствие премълчават за случилото се и затова повече говорят за новините, за работата, за времето; а то имало и друга причина. После се досетих. А те знаели какво ме чака.

Веднъж при мен се отби Айша, донесе ми чашка сметана. Като я видях да прекрачва прага, досрамя ме. Не знаех какво да кажа, мълчах, седнала в постелята. А тя ми рече:

— Ти, Толгонай, не мисли за случилото се. И ми прости слабостта. Пък аз не се сърдя. За тебе, ако трябва, и живота си давам. Сега моят Бекташ е помощник на двете къщи. Дори теб, Толгонай, обича повече от мен. Но аз се радвам. Значи, разумен ще ми порасте...

Само промълвих:

— Благодаря ти за тия думи, Айша.

На следната заран ми беше вече попоминало, излязох на двора да посвърша това-онова. Ала бързо се уморих и поседнах до прозореца на слънчице. И Алиман си беше у дома. Переше на двора. Казах ѝ да върви на работа, но тя ми отговори, че сам председателят ѝ наредил да си остане ден-два, да ме наглежда.

Оная пролет голямата стара ябълка — още Суванкул я сади — беше така гъсто нацъфтяла, сякаш отново се бе наляла със сили и се бе подмладила. А когато овошките цъфтят, въздухът е чист, открива се простор. Седях си аз така, любувах се на всичко наоколо, а в това време пощаджията ни, дядо Темирчал, довтаса. „Здравей, Толгонай, как си?“ И за разлика от друг път се беше разбързал, тежеше му нещо, кашляше мъчително и се оплакваше от кашлицата си; миналата седмица, казва, настинал, измъчил се; а после някак между другото додаде:

— Имаш тук някакво писмо — и го вади от чантата. Стана ми дори обидно от такова равнодушие.

— Че защо не ми каза веднага? От кого?

— Май от Маселбек — измънка той.

От радост не обърнах внимание, че писмото не е както обикновено триъгълник, а в твърд бял плик, с печатни букви. Тъкмо в това време докрета с патериците си и фронтовакът Бектурсун, наш съсед. Помислих си, че раненият крак го боли, едва се мъкнеше. Идваше той понякога да поседи у нас, да си поговорим. Бектурсун поздрави, взе плика. От Маселбек е, казва.

— Какво ти треперят ръцете? Че не стой на патериците де, седни, прочети ми го — помолих аз.

Едва седна на кечето, кракът му не се свиваше. С треперещи пръсти отвори плика и зачете. Ех, синко мой, още от първите ти думи разбрах всичко.

„Знаеш ли, мамо — пишеше той, — ще мине време и ти ще ме разбереш, ще се убедиш, че съм постъпил правилно. Да, ти непременно ще кажеш, че твоят син е постъпил честно. И въпреки че ще разбереш, все пак дълбоко в душата ти ще останат неизречени към мен слова: «Как можа, синко, тъй лесно да се простиш с тоя хубав свят? Защо съм те родила, защо съм те отгледала?» Да, мамо, ти си майка и имаш право да ме питаш, но след време историята ще отговори на твоите въпроси. А сега мога само да ти кажа, че не ние сме искали тази война, не ние сме я започнали, това е огромно нещастие за всички нас, за всички хора. И ние сме длъжни да проливаме кръвта си, да даваме живота си, за да слоим, да унищожим това чудовище. Не го ли направим, няма да бъдем достойни за името Човек. Никога не съм горял от желание да извърша геройство по време на война. Подготвих се за най-скромната професия — исках да стана учител. Много исках да стана. Но вместо тебешир и показалка трябваше да взема в ръце оръжие и да стана войник. Вината не е моя. Времето е такова. Не успях да предам нито един урок на децата.

След малко отивам да изпълня поръчението на Родината. Едва ли ще се върна жив. Отивам, за да запазя живота на много мои другари при настъплението. Отивам в

името на народа, в името на победата, на всичко прекрасно у човека.

Това е последното ми писмо, последните ми думи. Мамо! Да, хиляди пъти ще повтарям твоето майчино име и все пак дългът ми пред теб ще остане неизплатен. Прости ми, мамо, за мъката, която ти причинявам. Но разбери, мамо, това не е безразсъдна жертва, не. Самият живот ме е научил така. И това е моят първи и последен урок пред децата, които трябваше да уча. Отивам по свое желание и убеждение. Гордея се, че изпълнявам най-висшия дълг пред хората.

Не плачи, мамо, и никой да не плаче. В такива случаи никой не бива да плаче.

Прости ми, мамо, сбогом!

Сбогом, мои планини — Ала-Тоо! Колко ви обичах!

Твой син — учител, лейтенант Маселбек Суванкулов
Фронтът, 9 март 1943 г., 12 часът през нощта.“

Като насън вдигнах натежалата си глава. На двора се беше събрала безмълвна тълпа хора. Никой не плачеше. Маселбек молеше никой да не плаче. Жените ме хванаха под ръка. А когато станах, вятърът се втурна към ябълката и се посипаха облаци от бели цветчета. Те безшумно падаха на главите ни. Зад нашата бяла ябълка, зад белите върхове на далечните планини синееше безкрайно чистото и бездънно небе. А в моята душа се раждаше вик. Идеше ми да викна, та целият свят да чуе. Но аз мълчах. Изпълнявах последното желание на моя син, той ме беше помолил да не плача. Не знаех какво прави Алиман. Видях как бавно вървеше тя срещу ми с протегнати ръце. Дойде съвсем до мен, погледна ме в очите, обърна се и тръгна, закрила с длани лице.

Така загубих и средния си син. Остана ми само шапката му.

12

— А на мен остана името му, Толгонай. Аз съм неговата родина. На народа останаха думите му, Толгонай. Те са негови съотечественици.

— Да, майко-земя, така е. И колхозът носи неговото име. Писмото на Маселбек бяха изпратили в селсъвета другарите му от полка заедно със свое писмо. Те пишеха, че никога няма да забравят другаря си, ще се гордеят с неговия подвиг и че Родината вечно ще тачи паметта му. Пишеха, че преди решителното настъпление на нашите войски Маселбек взривил вражески склад с боеприпаси и взривът помел всичко живо наоколо. Скланям глава пред героите и пред моя син Маселбек, с чиято слава се гордея. Ала нищо, никаква слава не може да ми го замени него, живия. Която и майка да попитат, никоя не мечтае за такава слава. Майките раждат деца за живота, за обикновеното, земно щастие...

— Права си, Толгонай. Не ще забравя пролетта на победата, не ще забравя онзи ден, когато вие, хората, посрещахте войниците от фронта, ала и досега не мога да реша, Толгонай, кое беше повече — радостта или мъката.

13

Този ден беше наш ред да орем зеленчуковата си градина с колхозен плуг. Бяхме към края, когато по улицата се разтичаха, вдигна се шум. Алиман припна да разбере каква е работата, но веднага се върна.

— Мамо, пригответи се по-бързо — заприпира ме тя. — Отиват да срещат войниците.

Плугът и запрегнатите добичета си останаха на браздата. Наистина, целият аил — на коне, пешком, прегърбени старци и бабички, деца, ранени с патерици, — всичко тичаше нанякъде. Тичешком предаваха, че някакъв войник (зареченец трябва да е бил) казал някому, че войниците се връщат, че на гарата били пристигнали два ешелона, имало момчета от всички айли, тръгнали си били и всеки момент може да се покажат. Никой не питаше вярно ли е. Хората искаха тази истина, мечтаеха за дългоочаквания ден, затова никой не се съмняваше.

Стекохме се на края на айла, там, където преди войната щяха да прекарват новата улица. Тия, дето бяха на коне, не слизаха от седлата, пешаците се изкачиха на хълма при аръка, момчетията се покачиха по руините на недостроените стени, а други се покатериха по дърветата. Всички чакаха и гледаха към пътя. Някои един през друг си разказваха хубавите сънища, дето бяха сънували нощес, други събираха камъчета и гадаеха по тях. И във всичко — в сънищата, в гаданията и в другите предчувствия и поличби — хората виждаха добри, желани предзнаменования. И сега си мисля и си казвам, че ако хората по цялата земя винаги така чакаха, обзети от едно и също чувство, винаги така обичаха своите синове, братя, бащи и мъже, както ние ги чакахме и обичахме, може би на земята нямаше да има война.

Когато разговорите сред тълпата стихнаха, всеки, склонил глава, мълком си мислеше нещо свое. Хората чакаха решението на съдбата. Всеки се питаше: кой ще се завърне и кой няма? Кой ще дочака и кой не? От това зависеше животът ни и по-нататъшната ни съдба.

В една такава минута един хлапак се провикна от дървото: „Идат!“ И всички се заковаха на място, изпънаха се като струни на комуз, а сетне в един глас глухо повториха: „Идат!“ — и отново замлъкнаха в очакване, отново стана тихо. Много тихо. Но след малко сякаш се опомниха, отново зашумяха: „Къде са? Откъде идват? Къде?“ — и пак млъкнаха. Далече по шосето се показа бричка, тя бързо препускаше, спря на разклона, откъдето се отделя пътят за нашия аил, и от бричката скочи войник. Той взе шинела си, торбата, сбогува се с каруцаря и закричи към нас. Никой не пророни дума, всички млъчаха и учудено гледаха пътя, по който вървеше само един войник с шинел и торба през рамо. Той се приближаваше, но никой от нас не помръдна. По лицата на хората бе застинало недоумение. Всички очакваха някакво чудо. Не вярваха на очите си, защото очакваха не едного, а мнозина.

Войникът идваше все по-близо и по-близо, после се спря в недоумение — и той се смути, като видя в покрайнините на аила безмълвната тълпа. Сигурно си беше помислил: що за хора са тия, защо млъчат, защо стоят като заковани? Може би чакат някого? Войникът се обърна един-два пъти към шосето, но освен него нямаше никого. Пак закричи към нас, но отново се спря, отново погледна назад. Босоногото момиче, което стоеше най-отпред, неочаквано викна:

— Това е бате! Аширали! Аширали! — И като дръпна от главата си забрадката, полетя към него с все сили.

Бог знае как го беше познала, само викът ѝ като изстрел ни извади от вцепенението. След нея затичаха момчета, момичета.

— Той е, Аширали! Той е ами! — чуха се гласове, зашумяха и тогава всички — старо и младо — се спуснахме към войника.

Някаква могъща сила ни подхвана и ни понесе като на криле. Когато тичахме към него, прострели ръце, носехме със себе си целия си живот, всичко преживяно и изстрадано, мъките ни от чакането, безсънните ни нощи, нашите побелели коси, нашите състарени девойки, нашите вдовици и сираци, нашите сълзи и стонове, нашето мъжество бяхме понесли към войника-победител. И той изведнъж разбра, че посрещаме него, и затича към нас.

И когато тичахме вкупом, стори ми се, че наблизко профучава с грохот ешелон; вятърът блъска в лицето ми, аз чувам вик: „Мамо-о! Алима-а-ан!“ — и в ушите ми тракат, тракат колела...

Тези, които бяха с коне, първи стигнаха до войника, грабнаха, както препускаха, шинела и торбата му, а него подхванаха за двете ръце.

О, Победо! Толкова дълго те чакахме. Добре дошла! Добре дошла, Победо! Прости ни сълзите! Прости на снахицата ми Алиман, задето удряше глава в гърдите на Аширали, разтърсваше раменете му и го питаше: „Де е? Де е моят Касим?“ Прости на всички ни, Победо! Колко жертви дадохме за теб! Прости нашите викове: „Де са другите? Де е моят? Моят де е? Де са всички останали? Кога ще се върнат?“ Прости на войника Аширали, задето ни отговаряше: „Ще се върнат, скъпи мои, ще се върнат. Скоро ще се върнат, утре.“ Прости ни, Победо, прости! Когато прегръщах и целувах Аширали, в този момент аз си мислех за Джайнак, за Маселбек, за Касим, за Суванкул — никой от тях не се върна. Прости ми, Победо...

Вървахме мълком. Алиман току изхлипваше, тежко, дълбоко въздишаше, сякаш не ѝ достигаше въздух. Лицето ѝ бе помръкнало, тя гледаше само в краката си, обронила глава, и напрегнато си мислеше нещо. Досещах се: мрачни мисли я бяха налегнали. Да, Алиман много страдаше. Четях това по лицето ѝ, по горестния ѝ поглед, по прехапаната устна. Знаех за какво си мисли и ѝ казвах негласно: „Е, снахице, истина е, ще трябва да се разделим. Сега ти окончателно погребя Касим. Какво да се прави? Не можеш да умреш заедно с него, пък няма цял живот сама да кукуваш. Край. Ти ще си отидеш. Нищо не може да се върне — ще си отидеш, разбира се. Но аз не ти се сърдя. Не по своя воля и не от прищявка го правиш. Съдба. Ех, съдба, съдба... Да знаеш само, Алиман, колко тежко ще ми бъде да се разделя с теб. Живеехме си като майка и щерка. Отидеш ли си, ще те благословя като свое дете, ще се моля за твоето щастие. Животът е пред теб, млада си, красива си, ще си намериш някого. Важното е да ти се случи добър човек. Но ще бъде ли той за теб това, което беше Касим? Кой знае. А и аз с нищо не мога да ти помогна. Сал една молба имам: като ме напуснеш, спомняй си за мен, па макар и рядко. Никого си нямам, освен теб. Оставам съвсем сама в къщи, сама на тоя свят. Страшно ми е да си го помисля. И нямам си утеха на стари години, не успя да ми родиш внук. За теб така е може би по-добре. Ти мен не гледай. Не затривай младостта си заради мен, старата. Аз съм изживяла своето. Време е ти да живееш. Решиш ли, кажи. Свободна си да си отидеш,

когато поискаш. Ще си отидеш със спокойна съвест. А аз ще те помня, ще те обичам и ще съм ти благодарна...”

Вървах и си мислех това, канех се да изрека тия думи. А Алиман знаела какво ме тревожи. Когато хората си живеят сговорно, те се разбират от половин дума, от половин намек. И все пак тя ми каза не това, което очаквах.

Вървахме по недостроената улица. И за беда погледнах някогашния строеж на Алиман и Касим: на двора всичко беше както преди пет години — на сива грамада лежаха надокараните камъни, а тухлите отдавна се бяха превърнали в куп парчетии. Откак бе почнала войната, недостроената улица съвсем заглъхна. Всяко лято местата се покриваха с репей и лобода. Стените се бяха слегнали, порутили и дори в къщите растяха трънаци, надничаха през зейналите прозорци. До късна есен тук пасяха само телета, вързани за колове, и тъжно се обаждаха папуняци. Тия качулати птици обичат запустелите като гробища места. И сега те бяха накацали по руините като върху гробове, наслаждаваха се на спокойната пролетна топлинка и тихичко и унило се обаждаха.

„Божичко! — учудих се аз на тая пустота. — Къде ли останаха хората, които искаха да живеят тук, да се вие дим над огнищата им? И моят клет Касим не можа да си построи тук своя първи дом!“ Пусто и горестно стана на душата ми. А Алиман, прихванала ме за ръка, жалостиво се усмихна.

— Е, мамо — каза тя, — какво така оклюма? Или съвсем загуби вяра в живота? Не бива, мамо, разбирам, тежко ти е. Но ти си ми силна. Ти си ми... — Тя се запъна, канеше се да каже нещо, но размисли и виновно се усмихна. — Ти си ми просто добра. Хайде, мамо да поседнем, да си поговорим.

„Ето, сега ще ми каже, ще ми каже, че си отива“ — помислих си. Като гореща вълна ме обля жалост към себе си и към нея и отговорих, старайки се да овладее треперещия си глас:

— Бива, да поседнем да си поговорим.

Поседнахме на една могилка на края на пътя. Да, седнахме ние с нея — снаха и свекърва, за да решим своята съдба, да решим как ще я караме нататък. Алиман сведе очи, въздъхна и рече:

— Е, мамо, проклетата война свърши. И ти навярно се чудиш как ще живеем занапред. — Тя замълча и аз мълчах. Алиман вдигна глава

и сериозно и открито ме погледна. — Не скърби, мамо — тъжно се усмихна тя. — Мислиш ли, че от щастието ни не е останало нищичко, дори трошица? Не може от четирима да не се върне ни един. Не, почакай, мамо, не ме прекъсвай, чуй ме. Честно ти казвам, не да те утешавам и залъгвам. Повярвай ми, мамо, сърцето ми подсказва. Джайнак ще се върне. Изчезнал безследно — това значи, че е жив. Нали никой не го е видял убит. Може да е бил в плен или да се е крил при партизаните по горите, а сега изведнъж да си дойде. Или е тежко ранен и не може да се обади. Всичко е възможно. Ще видиш, ще се върне, като гръм от ясно небе ще ни дойде. Нека почакаме, мамо, да не го погребваме приживе. Имало е случаи — та и ти си чувала — живи са се връщали не само безследно изчезнали, ами и такива, за които е било получено черно известие. В съседния аил например и още някъде у казахите в Жълтата долина вече оплаквали, помени правила, а мъртвите се оказали живи, върнали се. А аз вярвам, сигурна съм, че наш Джайнак скоро ще се върне. Не е възможно от четирима да не се върне никой. Да почакаме, мамо, толкова сме чакали, да не бързаме. А за мен не се тревожи: по-рано ти бях снаха, сега съм ти наместо син, наместо всичките ти синове.

Алиман млъкна и ние още дълго седяхме, без да говорим. Беше към средата на май. Високо-високо над нас се събираха облаци и сякаш се наливаха с черен дим. Прогърмяваше. Полъхваше на дъжд. Там далече се изливаше светъл порой. Изливаше се на буйни потоци, блестеше на слънцето и с невидими широки крачки бродеше по земята: ту навлизаше в планината, ту се спускаше в ниското, ту отново се вдигаше към върховете, ту слизаше в степта. Гледах натам и не откъсвах поглед. Далечният дъждовен вятър облъхваше пламналото ми лице. Нищо не казвах на Алиман. Моите думи за нея бяха там: щедри и светли като далечния светъл порой.

Да, ще ваят дъждове, ще зреят жита, ще живее народът — и аз ще живея с него. Така си мислех не защото Алиман ме съжали, не защото от милосърдие ми каза, че няма да ме остави сама. Не, аз се радвах на друго. Кой казва, че войната правела хората жестоки, алчни, подли и дребнави? Не, война, и четиридесет години да тъпчеш хората с ботуша си, да ги убиваш, ограбваш, опожаряваш и опустошаваш — не можеш преви човека, не можеш да го смачкаш, да го покориш.

А моята Алиман беше човек! Заради кого крепеше тя в себе си вярата, че Джайнак, скочил с парашут във вражеския лагер и безследно изчезнал още същата нощ, е непременно жив и непременно ще се върне? Заради кого тя убеждаваше себе си, че светът не е чак толкова несправедлив, колкото на нас ни се струва? И не посмях да разруша тази вяра, не посмях да смутя нейните надежди в доброто и дори ѝ повярвах. Ами ако наистина Джайнак е жив? Значи, нищо чудно един ден да се върне. Повярвах ѝ като дете. Искях го. И вече бях почнала да си мечтая за този ден, когато Алиман наруши мълчанието. Тя първа се сети, че градината е останала недоорана.

— Мамо, плугът ни чака. Да побързаме! Земята ще изпръхне — подканяше тя.

Изтичахме в градината. Воловете отдавна бяха излезли на тревата и пасяха, повлекли плуга подире си. Алиман ги върна, заби плуга в браздата и продължихме да орем. Чудно нещо, колко малко му трябва на човек! Понякога само една добра дума може да го възкреси. Така стана и с Алиман. Или на мен само ми се струваше? Но тя изведнъж се преобрази, стана предишната Алиман. Цяла грейна, всяка нейна дума, всяка усмивка и движение — всичко беше както някога. Хвърли на браздата късичкия си бешмет, запретна поли, засука ръкави, дръпна забрадката си назад и пъргаво подкара воловете!

— Ей, Белчо, дий, дий! Е, Късоопашатко, дий, дий — подвикваше им тя и ги пошибваше звучно с дългия камшик.

Алиман искаше да ме поразее, за да мога да работя, да живея. Затова се държеше така в този паметен ден. Без да спира, се обръщаше и засмяно ми казваше:

— Мамо, не натискай толкова, камънакът ще излезе отгоре. Пази си силите!

Оставаха ни още две бразди, но дъждът ни превари. Беше звънлив, весел, проливен дъжд. Отначало само понамокри гърбовете на воловете с първите си едри капки, позамисли се и се впусна в танц с всичките си струи, разигра се, сякаш заръкопляска, за миг целият аил се раздвижи. Разкудукдякаха се, разпериха криле кокошките и побягнаха с пиленцата. Жените прибираха прането от простора и също бързаха към къщи. На улицата изскачаха дечурлига и кучета, надбягваха се в тая дъждовна бъркотия. Малчуганите пееха песенчица:

*Дъждец, чакай ме, поспри,
редом двама да вървим.*

— Ще ни намокри! Да се спрем, да изчакаме! — казах на Алиман.

Тя заклати глава:

— Нищо, мамо, няма да се стопим! — и като малко момиченце се разсмя от гъделичкащия я дъжд, подкара по-бързо воловете.

Нейната веселост ме зарази. Любувах ѝ се и си шепнях: „Ясна моя, дъждовна! Колко щастлива можеше да бъдеш!... Ех, живот, живот...“ Едва сега разбирам, че е правила всичко това заради мен. Много е искала да забравя войната, мъката, да погледна живота с повесели очи. Алиман подлагаше ръце и лице на дъждовните струи и ми казваше:

— Мамо, гледай какъв дъжд! Виж само какъв светъл дъжд! Годината ще бъде плодородна! Хайде, дъжд, изливай се, поливай пощедро, хайде, хайде! — и шибаше с камшик дъждовните струи и гърбовете на двата вола.

Смееше се тя и навярно не знаеше колко е красива под дъжда, цялата мокра, тъничка, с твърди гърди и силни бедра, с грейнали от щастие очи и с пламнали румени бузи. Бъди трижди проклета, война!

Когато дъждът попрестана и отиде другаде да лудува, Алиман се умълча. Със съжаление гледаше подир отминаващите облаци, вслушваше се в заглъхващия отвъд реката шум, може би си мислеше, че и дъждът не е вечен, че и той бързо си отива. Тъжно въздъхна. Дали си беше спомнила за Касим, или имаше и нещо друго, но като ме погледна, отново се усмихна.

— Тъкмо време за царевицата! — каза тя и побягна към дома.

Алиман донесе в една кофичка накисната царевица. Загреба пълна шепа набъбнали едри зърна.

— Мамо — рече ми тя. — Нека Джайнак си дойде, когато станат млечните кочани. — И пръсна по градината първите зърна.

Никога няма да забравя този ден. Като току-що роден младенец надникна из облаците окъпаното от дъжда ясно слънце. Алиман вървеше боса по тъмните влажни бразди, усмихваше се, през крачка

хвърляше шепа семе. Тя сееше не просто зърна, а зърната на надеждата, на доброто, на очакването.

— Ще видиш, мамо — казваше тя тогава, — ще се сбъднат думите ми. Аз сама ще изпека на Джайнак млечни кочани в гореща пепел. Помниш ли, той винаги се разправяше с мен за тях? Веднъж грабна от пепелта гореща царевица, пъкна я в пазвата си и побягна. А кочанът му опари корема. Заподскача като ужилен. Цяла кофа вода изля отгоре си. А аз, вместо да му помогна, превивам се от смях и му додявам: „Така ти се пада! Така ти се пада!“ Помниш ли мамо? — смееше се тя, сетила се за тази весела случка. И за това ѝ благодаря...

14

— Да, Толгонай, дълго чакахте Джайнак.

— Дълго, майко-земя. Царевницата узря не веднъж, а два, три пъти узря тя, а Джайнак не се върна. И никаква вест за него не се получи. Та ти помниш колко пъти съм идвала при теб цяла в сълзи мъквата си да споделя...

— Идвала си, Толгонай. Да, много пъти си идвала при мен. Плакала си, питала си ме какво да правиш със снахицата си, та да не погубиш младините й. Ала аз с нищо не можах да ти помогна, Толгонай. Ето, толкова години са минали, а и сега нищо не ще ти кажа.

Животът си течеше, колхозът почна да се позамогва, животът стана по-лек и споменът за войната избледняваше, заличаваха се нейните следи в душите на хората.

Ние с Алиман продължавахме да си работим в колхоза. Бригадирската работа предадох на младите още щом се върнаха от фронта.

— Поработих три години сама, намъчих се, вече се върнахте, хващайте се вие за тая работа — казах на момчетата, — а мене ме освободете — през тия години остарях, но пак ще ви помагам.

Онези, които тогаз бяха младежи, още ме наричат „бригадирка“, значи, още ме уважават.

Въпреки че животът си тръгна по реда, ние с Алиман не намерихме покой. Никой нищо не забелязваше, но дълбоко в себе си ние страдахме, постоянно мислехме за едно и също. На пръв поглед изглеждаше лесно — ще си поприказваме откровено, очи в очи: така и така, значи, всеки да поеме своя път, всеки да урежда живота си. Да, същината беше много проста. Ако снаха ми беше не Алиман, а друга жена, ако тя не беше толкова добра с мен, без много да му мисля, щях да й река в очите: значи, няма какво да чакаш — дорде не е късно, намери си мъж и си върви. Ала на Алиман не се решавах да кажа тия думи. Колкото и да търсиш по-меки, колкото и да ги подбиращ, смисълът им си остава един и същ — груб и жесток. Нямах право да я гоня насила. Веднъж пътем у нас се бяха отбили нейни роднини от Каинди. За да ми бъде чиста съвестта, взех, че казах — Алиман, значи, е свободна, готова съм да я благословя. Но Алиман така ги сръза, че ми стана неудобно пред хората и за мен, и за нея. Тя им забрани и да споменават за това. Имам си, каза, ум в главата, ще се махна ли оттук, или няма, кога ще бъде това — моя си работа, не се бъркайте в живота ни. Разкайвах се сетне, че прибързах. Не смеех да погледна Алиман. А тя, умницата ми, всичко беше разбрала, дума не продума, сякаш нищо не е било. Така си живеехме двете, жалехме се една друга, зальгвахме

се с надеждата, че Джайнак ще се върне, после и тая надежда погасна, а времето си течеше и нямаше за кога да се чака...

Как стана това, сама не зная. През аила ни минават стада. Отдавна прекарват добитъка оттук — през пролетта към планината, а наесен — от планината към степта. Случвало се е пастирите да останат при нас по няколко дни. И за тях почивка, и за стадата.

Есента на четиридесет и шеста оттук по суходолието прекара стадото си млад чобанин от съседния аил. Войник е бил, личеше си, още не беше свалил сивия шинел, яздеше хубав кон, с пушка през рамо, носеше си и шуба, привързана за седлото. Често препускаше тръс по аила. Е, препуска си — какво толкова, малко ли хора минават по пътищата, тяхна си работа. Аз не го и познавах.

Много сватби се вдигнаха онази есен по нас. Някой беше устроил и надбягване с коне — борба за одран козел по случай задомяването на сина си. Майстор ездач излезе този чобанин. Ние с Алиман се стягахме да вървим на сватбата. Докато тя се пременяваше, по улицата някой бързо премина галоп и сякаш тупна пред вратата. Изтичах да видя. Беше същият чобанин. Запъхтият кон се полюшваше под него, танцуваше, а той се кипреше на седлото, стиснал между зъбите си камшик, засукал ръкавите на рубашката си. А досам вратата лежеше закланият козел. Победителят в играта имаше право да го хвърли, в който двор си пожелае. Само че аз, защо ли, толкова се обърках, че не знаех какво да кажа.

— Що е това, сине? — изплъзна се от езика ми.

А той попита:

— Кой е в къщи?

— А на тебе кой ти трябва? — казвам.

Тогава той изломоти нещо, че уж бил изтървал козела случайно, вдигна го и като обърна коня, запраши нагоре по улицата. В това време долетяха и останалите. Видяха, че той препуска с козела и пришпориха подире му. Това е всичко. Повече не съм го срещала. Тогава ми стана малко обидно. Щом е донесъл козела в къщи, трябваше да го остави на стопаните, такъв е обичаят. А може и наистина да го е изтървал случайно? Но защо тогава козелът не беше на улицата, а пред портата? Какво ли означава това?

Когато Алиман излезе, всичко разбрах. Тя беше с пъстро шалче и копринена рокля. Хвърли ми един поглед, засрами се, наведе глава.

— Хайде, мамо — тихо рече тя.

Ясно защо беше дошъл чобанинът. Спомних си, че няколко вечери наред Алиман отиваше за вода на реката и се връщаше късно, макар че аръкът зад двора преливаше. Заболя ме сърцето. Не защото я ревнувах — а може и да съм я ревнувала, — не беше там работата. Та самата аз молах бога Алиман да не остава вдовица, молах го по-скоро да си намери мъж, желях й това щастие, но сега изведнъж ме обзе страх. Тревожих се, сякаш не снаха, а родна дъщеря трябваше да задомявам. Страхувах се да не сбърка, как ще живее на новото място, на какви хора ще попадне, какъв мъж ще случи. Това не ми излизаше от ума и на сватбата, и на връщане, и у дома.

„Познаваш ли го добре, Алиман? Какъв човек е той? Не бързай, дете мое Алиман, внимавай да не сбъркаш! Хубавичко опознай човека!“ — мислено я молах аз. Пък се и страхувах да не стана пречка за младите. Какво да сторя, та Алиман да не се стеснява от мен, как повнимателно да й дам да разбере, че е свободна да постъпва както намери за добре. И все гледах да скрия своята тревога, разговарях с нея както винаги, дори се шегувах, смеех се, за да не се притеснява и, не дай боже, да помисли, че съм против нея. И все пак тя е знаела за моята тревога.

Вечерта, когато Алиман взе кофата и тръгна за вода, аз въздъхнах облекчено, сякаш товар падна от гърба ми. „Добре, нека се срещне с него“, помислих си аз. Но тя се върна бързо. Не отишла на реката, донесе вода от аръка.

— Мамо — каза тя, като остави кофата на място. — Ще ти стопля вода, измий си главата.

— Има време — казвам, — дъще, и утре е ден, ако трябва да отидеш някъде...

Но тя ме прекъсна:

— Утре сме на работа, няма кога. Ти, мамо, се измий, пък аз ще те среща.

Алиман стопли котел вода и се захвана с мен като с малко момиченце, което не може само да си измие главата. Накара ме най-напред да си намажа косата с кисело мляко, после да я натъркам с миризлив сапун, да я изплакна, отново да я сапунисам и през цялото време не се отделяше крачка от мен, все сменяше водата, разхлаждаше горещата със студена и ми поливаше с кипче. Друг път не бих траяла,

щях да ѝ река да ме остави на мира, но онази вечер не можах да го сторя. Чувствувах се виновна: заради мен не отиде на срещата. „Ама че беда, защо го направи?“ — ядосвах се и на нея, и на себе си. Алиман уж беше много доволна, само като разчесваше косата ми с гребена, тъжно рече:

— Мамо, някога косата ти трябва да е била гъста, нали и ти си била млада.

Нежно ме погали по главата, ласкаво докосна с длан лицето ми. Не вдигнах очи — сълзите ми напиреха. „Като че ли се прощава с мен“ — мислех си с болка. Сетне тя сплете косата ми и извади от сандъка своя стар парфюм. Касим ѝ го беше купил и тя си го пазеше. Взех да се дърпам:

— За бога, Алиман, какво си намислила? Защо ми е това? Срамота е на моите години, хората ще ми се смеят!

А тя не искаше и да чуе, смееше се весело, напръска лицето ми, шията, косата, цялото шишенце изля. И почна да ме прегръща, да ме оглежда от всички страни.

— На, виж каква млада и хубава ми стана! — радваше се тя на приумицата си.

И аз се развеселих. След чая Алиман ми каза:

— А сега, мамо, да си починем. Аз ще ти постеля.

Онази нощ и двете не спяхме. Алиман си мислеше за нещо свое, въздишаше, въртеше се. А моята душа преливаше да мисли по нея. Ту ми се привиждаше как Алиман тича през пшеницата към комбайна с китка дива ружа, как оставя цветето на стъпалото на комбайна и как игриво побягва назад. Ту пък как не дава на Касим да се качи на коня и като малко дете с плач се лови за ръката му. Или си спомнях нашето пътуване до гарата. Уж караме бричката много бързо, Алиман седи до мен с румени от студа страни, цялата в сняг. Снегът е посипал шалчето ѝ, показали се кичури коса, яката, от това тя изглежда още по-красива. Ту я виждах да се втурва към мен, разперила ръце: „Мамо-о! Вдовици сме ние с теб, клетки вдовици!“ Ту пък как бяга от мен, с черната забрадка, по аленото от лалета поле. Прехвърлих в паметта си всичко, което ни е свързвало, и изведнъж си представих как тя тръгва с оня човек, подкарала стадото му по сухия дол. Сякаш чувам гласа ѝ: „Прости ми, мамо, отиваме си. Не ме споменяй с лошо, сбогом, мамо!“ Тичах подире ѝ по стръмното, махах с ръка и също се прощавах:

„Сбогом, слънце мое! Угасна моята звезда. Сбогом, Алиман! Бъди щастлива, сбогом!... Ей, момко! — виках на чобанина. — Не обиждай снахицата ми, пази я. Иначе ще те прокълна, със страшна клетва ще те прокълна!“ Сълзите се стичаха по лицето ми и падаха на възглавницата. Плачех тихо, завита презглава, за да не чуе Алиман.

На другия ден, като се върна от работа, Алиман не отиде никъде. Остана си вечерта в къщи. После чобанинът откара нанякъде стадото си и повече не се мярна. Личеше си, че Алиман страда, беше мрачна.

„Да беше ме зарязала и да върви с него, щом ѝ е на сърце — гълчах я аз на ум и ми беше жал за нея. — Ех, горкана, клета моя! Защо ли си се родила такава да страдаш!“ Но дните си минаваха, малко по малко всичко се забрави.

Рано напролет чобанинът отново се появи. Видях го по ливадите, дето пасеше овцете. И отново Алиман започна да излиза вечер и да закъснява. Нищо не ѝ казвах. Сама трябваше да реши съдбата си.

Една нощ я чаках до късно. Целият аил спеше и аз полегнах, намалих фитила на лампата, но сън не ме ловеше. Неспкойно и тежко беше на душата ми. Чаках Алиман и се вслушвах във всяко изшумоляване навън. Луната грееше, облаците току я задиряха с краищата си, беше тихо пролетно време. Тръпки ме побиваха. Не от студ, а от самота. Загърнах се в шубата и задряхах, както си седях. Събудих се изплашена от нещо. Гледам — Алиман на вратата. Копчетата на роклята ѝ изкъсани, вижда се голата ѝ гръд, косата ѝ чорлава, очите — помътнели. За първи път я виждах пияна. Прекрачи прага, олюля се, едва не падна, хвана се за печката и заклати глава. Студ пробяга по кожата ми.

— Какво ме гледаш? — попита тя, като вдигна глава. — А, какво си ме зяпнала? Да, пияна съм. Пих водка. Какво друго ми остава да правя, кой друг да пие, ако не аз, а? Защо мълчиш?

Онемях, нямах сили да продумам, страшно ми беше да гледам докъде е стигнала моята снаха. Алиман стенеше. Държеше се за печката, сетне наведе глава и зашепна:

— Мамо, ти нищо не знаеш. Аз... Аз днес... Помниш ли, когато изпрацахме Касим, отидохме с него на реката. Там... — не се доизказа тя, хвана се за главата, свлече се на пода и се затресе от плач.

Едва тогава се окопитих. Хвърлих се към нея, хванах я, притиснах я към гърдите си.

— Какво ти е, Алиман? Защо плачеш? Кажи де! Домъчня ли ти? Обиди ли те някой? Кажи ми, кажи! Или аз съм те обидила? Ако си огорчена от нещо, кажи ми всичко, що е на душата ти...

— Не, не, мамо, майчице! — задавяше се от сълзи Алиман. — Горкичката ми, клетата ми, самотната ми! Нищо не знаеш ти... А и да знаеше, какво можеше да сториш? Ой, мамо, мамо, ой, мамо!

Дълго рида тя, заровила в скута ми мокрото си лице. А сетне се поуспокои и заспа. Ала и насън продължаваше да хлипа и жално да стене. До разсъмване прекарах край възглавницата ѝ и размислях: как ще живеем по-нататък? Какво да правим? Реших откровено да поговоря с нея. Но на сутринта тя мълчеше. И без това ѝ беше лошо. Мълком, с поглед ме молеше да не ѝ напомням за снощното, само като отиваше на работа, тихо ми каза от прага:

— Прости ми, мамо.

И повече не я тревожих.

Минаха два-три месеца. През лятото се водеше следствието по делото на дезертъора Дженшенкул. След войната не посмял да се върне в аила, но понякога нощем скришом си идвал у дома. Крил се някъде из Казахстан, занимавал се със спекула, препродавал краден добитък, но го пипнали. Разкрили цялото минало на Дженшенкул и го докарали в нашия аил на очна ставка. Дотича и при мен разсилният от селсъвета, каза ми:

— Викат те за свидетел.

Тръгнах. На улицата срещнах Алиман, връщаше се от работа. Уморена, унила, тя вървеше настрани от другите. Помръкна лицето ѝ това лято. Стана ми жал за нея и за да не стои сама в къщи, казах ѝ:

— Да идем, момичето ми, в канцеларията, па заедно ще се приберем.

А тя ми отговори:

— Не, мамо. Какво да правя там? Ще си ходя, главата ме боли.

— Е, върви — казах ѝ. — Пък полегни, почини си. Аз ще издоя кравата.

Пред селсъвета чакаше закрыта кола. Отпред на площадката се бяха струпали хората, извикани за свидетели, и такива, дето се бяха отбили на връщане от работа. Колко време не бях виждала Дженшенкул, кажи-речи, седем години. Нечестният живот явно му

беше понесъл. Як, охранен, той седеше на скамейката до прозореца, поглеждаше мрачно изпод вежди и троснато отговаряше:

— Ти казваш, че съм крадец, но уловихте ли ме вие с ръцете си, видяхте ли ме с очите си? Не! Тогава не набеждавай напразно. Можеш сто пъти да го кажеш, файда няма, факти, факти са нужни!

Като чух това, дръпнах поотворения прозорец и викнах от улицата:

— Ти лъжеш, гад! Щом ти трябва факти — ето ме, аз съм факт!

— Влезте, майко — покани ме следователят, като се понадигна от масата.

Влязох и продължих:

— Вярно, ние не сме те хванали на местопрестъплението. Нямахме време да те гоним. Тогава с нокти оряхме земята, хляб за фронта доставяхме. Клас по клас събирахме, за да нахраним децата си. А ти ни отмъкна конете, от плуговете задигна добитъка. Тогава ти изтръгна от ръцете ни последното семе, събирано зрънце по зрънце, ние го отнемахме от децата, ти от нас. Значи, ти беше враг. И когато те настигнах и викнах: „Стой! Аз те познавам, Дженшенкул, стой!“ — ти се обърна и стреля по мен. Ето ти фактите!

Аз млъкнах и следователят ми каза:

— Благодаря ви, майко. Свободна сте. Можете да си вървите.

Тръгнах да излизам от селсъвета, но изведнъж към вратата скочи жената на Дженшенкул. Тя като бясна се нахвърли върху мене и закрещя:

— Ах ти, вещице! Все истината дириш, ама истината ти отмъщава. Така ти се пада! Малко ти беше досега, ще има още да плачеш. Отде се е взел коремът на снаха ти, а? Под носа ти твоята безпътница наду шкембето, а ти истината дириш. Заедно я търсете сега, гадини безсрамни!

Хората я дръпнаха от мене в ъгъла, запушиха и устата, но аз им казах:

— Оставете я, не я закачайте! — И мълком тръгнах към къщи.

Прахта ли по пътя беше толкова гореща, срамът ли пареше нозете ми, не знам, но отпърво почти тичах. После тръгнах бавно, започнах да обмислям. Никога не ми беше идвало на ум такова нещо, а можела съм да се досетя. Напоследък Алиман някак странно се измени, стана мълчалива, затворена и от дружките си дори странеше.

Обяснявах си го с това, че с чобанина нищо не излезе. Той още пролетта се качи в планината и повече никакъв не се видя. Мислех си — не са се разбрали и тя страда. Но работата била съвсем друга. Ох, какво нещастие! Но кой е могъл да знае, че ще се случи така. Обърках се — що да сторя? На другата вечер Айша ме повика да поседим край огнището. Пийнахме чай, поприказвахме си, па тя ми рече:

— Нощес жената на Дженшенкул заминала за някъде.

Замълчах си. Какво ме засяга? Да заминава. Всеки е свободен да прави каквото ще. Едва след време, след две-три години научих: отишли през нощта хора при жената на Дженшенкул, натоварили багажа ѝ на брички и ѝ рекли: „Заминавай, където щеш. Няма място за теб в аила.“ Повече никой никога не ми напомни за бедата, сполетяла ни с Алиман. Може на нея да са ѝ казвали нещо, хората може всичко да са си мислели, едни са я жалели, други са я упреквали, но на мен никой нищо не намекна и затова съм много, много благодарна на хората. Толкова години минаха, но всички ме уважават, както и преди.

Вече знаех, че Алиман е бременна, но между нас нищо не се промени. Живеехме, работехме, съветвахме се за всичко както и по-рано. Алиман и дума не отваряше за предстоящото си майчинство. Дали не се решаваше, или пък все отлагаше. И аз си мълчах, щадях гордостта и. Най-важното, че в душата си не я осъждах. Нямах това право, защото целият ѝ живот минаваше пред очите ми, всичко виждах, всичко разбирах, а и аз самата бях малко виновна. Затова веднага си казах: ако Алиман е извършила грях, то грехът е и мой, ако тя роди, детето ще бъде и мое и целия срам, всичките тегоби и мъки ще взема върху себе си. И двете знаехме, че рано или късно ще дойде ден, когато по неволя ще заговорим и ще си простим дългото мълчание. И все пак отлагахме този разговор от днес за утре, от утре за другиден. Но веднъж аз се изтървах.

Една заран в края на лятото, когато Алиман беше петия или шестия месец, аз изкарах кравата в стадото. Гласецът на пастирчето звънтеше тази сутрин като на петле. Стадото стигна до нашия двор. Момчето подкара кравите и ми се усмихна с цялата си муцунка.

— Стрино Толгонай! — каза то. — Суйунчу — ще черпиш за добрата вест. Снахата на дядо Джоробек родила.

— Ами? Кога?

— На разсъмване.

— Момче или момиче?

— Момиче, стрино Толгонай! Чучулига щели да я кръстят, защото се родила на ранина като чучулига!

— Хубаво. Нека да живее до дълбока старост! Благодаря за добрата вест.

Много ме трогна това момче сираче, че се радваше, дете на света се е родил някой. Доволна влязох в къщи. И как така в оня миг забравих това, за което мислех и деня и пощя? От вратата викнах:

— Алиман, чу ли новината? Снахата на Джоробек родила момиченце. Чу ли? Горкичката, тежко го носеше, слава богу, благополучно... — И не се доизказах, запънах се, сякаш камък бях стиснала с болен зъб.

Алиман стоеше смълчана, навела очи, прехапала устни. Какво ли си е мислела в оня миг? Може би й бе минало през ум, че когато роди тя, никой няма да го съобщава на хората с такава радост. Изгорях от срам заради своята недосетливост. Седнах до огнището, без да смея да я погледна, и взех да подклаждам огъня, макар да нямаше нужда. Когато се обърнах, Алиман още си стоеше до стената с наведени очи. Сърцето ме прободеше от жалост. Вдигнах се с мъка и отидох при нея.

— Какво ти е? Да не ти е лошо? — попитах я.

— Не, мамо — отвърна тя.

— Може би ти е тежко да работиш — да беше си останала в къщи.

— Не, мамо, не ми е тежко. Какво трудно да нижеш тютюн — каза тя и отиде на работа.

Тогава реших, че повече не бива да се протака. Още сега трябва да й кажа, че няма какво да се срамува, че всички дечица са еднакви, че нейното дете ще ми бъде като свое. Ще го бавя, както съм бавила своите деца. Тя трябва да разбере това. Да не свежда глава. Да е горда. Да гледа открито хората в очите — тя има право да бъде майка.

С тези мисли изтичах подире й, извиках:

— Алиман, почакай за минутка. Имам да ти кажа нещо, почакай! Направи се, че не ме е чула, отиде си, без да се обърне.

Цял ден ми беше тревожно, мислех си: „Не, така повече не бива. Довечера ще й кажа. Ще бъде по-леко и за нея, и за мен.“ Но не можах да сторя това, що бях наумила. Вечерта, когато се върнах от работа, Алиман я нямаше у дома. Почаках и започнах да се тревожа. Какво й е

станало? Защо толкова време не се връща? Тръгнах да я диря и на излизане от къщи видях Бекташ. Той влезе мълчаливо през портичката с голям наръч зелена трева, мълчаливо хвърли тревата в яслите на кравата и едва тогава тихо каза:

— Стрино Толгонай, Алиман поръча да не я търсите. Рече, че заминава при своите в Каинди.

Краката ми се подкосиха, седнах на прага.

— Кога замина?

— Подир обяд. Преди два-три часа. Замина с един минаваш, оттук камион.

Седях като пребита. Толкова мъчително, толкова безнадеждно беше на душата ми, сякаш бе настъпил последният ми час. Бекташ започна да ме успокоява.

— Не се тревожете, стрино Толгонай. Шофьорът я взе в кабината. Там е хубаво — нареждаше той.

„Ех, Бекташ, Бекташ, ако беше само това“ — мислех си аз. И все пак му бях благодарна за простодушната утеха. Беше вече голям. Работеше в колхоза като каруцар. Погледнах го и се изненадах как бързо се е източил и наедрял. И походката, и гласът му вече мъжки. И лицето му спокойно, благо. Още от мъничък го обичах и добре, че в този злощастен час при мен дойде той. Бекташ донесе вода от аръка, сложи самовара, поля двора и почна да мете.

— Починете си, стрино Толгонай — каза той. — Сега ще постеля кечето под ябълката. Ще дойде и мама. Каза, че ѝ се пие от вашия чай. Сега ще дойде.

След като Алиман си отиде, дните станаха безкрайно дълги. Как съм могла преди да се смятам за самотна? Не съм познавала, значи, истинската самота. Три дни как да е изкарах, но после стана нетърпимо. Къщата ми опротивя, животът не е живот. Идеше ми да се махна някъде, да се запиляя по света. А помисля ли си какво прави Алиман — още по-тежко ми става. Ако близките ѝ в Каинди са я приели с добро — хубаво, ами ако я подиграват, преди, значи, не щеше и да ни чуеш, не е ваша работа, сама си зная, не ми се бъркайте, а сега си дошла опозорена подслон да дириш, сега сме ти нужни. Можеха да ѝ го рекат, разбира се, че можеха. Ами ако са ѝ го рекли, какво ли ѝ е? Горда е тя, ще понесе ли тези упреци? Не дай боже да посегне на себе си. Ех, Алиман, Алиман, да беше при мен, аз щях да взема целия позор

върху себе си, на никому не бих позволила да те обиди. Как ли не го мислих, как ли не го премислях. А сетне си рекох: „Не, така не бива. Ще отида, ще разбера, с очите си ще видя. Ще я моля да се върне, може пък и да послуша. Какво щастие, ако отново се върне. А не се ли съгласи, що мога да сторя? Ще я благословя, ще си поплача и ще се прибера у дома.“ Така реших и на заранта се стегнах за път. Оставих къщата и кравата на Айша. Бекташ спря един камион, качих се и потеглих за Каинди.

Когато излязохме от аила и поехме по междуселския път, забелязах жена да върви по пътеката през пожънатите ниви. Веднага я познах — Алиман! Скъпа, ненагледна моя, тя се връщаше при мен. Заудрях с юмруци по кабината: „Спри! Спри! Спри!“ Камионът повървя още малко и спря, аз грабнах торбата, смъкнах се долу. От вдигналия се пепелак всичко край мен се скри като в гъста мъгла. Дори си помислих дали Алиман не ми се е привидяла. Когато прахта се изтегли подир камиона, отново я видях.

— Алима-ан! — с все гърло викнах аз.

Не помня как съм дотичала. Спомням си само, че се прегръщахме, целувахме се и плачехме. Толкова трябва да сме се били затъжили една за друга, че не намирахме думи да си кажем всичко, мислено и премислено през тия дни. Милвах, галех лицето на Алиман и все повтарях:

— Върна се, нали? Върна се, дъще моя! Върна се при мен, при своята майка! Върна се!

Алиман отвърщаше:

— Да, върнах се! Върнах се при теб, мамо. Върнах се!

И както стояхме така прегърнати, нейното дете изведнъж се размърда и удари два-три пъти с краче по корема и. И двете усетихме тези движения. Алиман положи длани върху корема си и взе внимателно да го поглажда. И в тази минута очите ѝ преобърнаха сякаш целия ми живот. Как са могли да ми минат лоши мисли за нея! О, свято майчинство! Само капка такава щастие изкупва море от твоите страдания. Притиснах се до бузата ѝ, не се сдържах, заплаках:

— Ненагледна моя, добричка, ласкава! Колко се страхувах за теб!

Тя ме утешаваше:

— Не плачи, мамо. Прости на мене, глупавата. Никога няма да те напусна. Опитах, нищо не излезе: не изтраях, през цялото време

тъгувах за теб.

Реших, че е дошъл най-удобният момент за нашия откровен разговор и попитах:

— Защо си отиде, обиди ли се?

Мълчеше, като да обмисляше отговора си, после въздъхна и каза:

— Не ме питай за това, мамо! Защо ти е? Ти не ме питай нищо и аз нищо няма да ти казвам. Не ме измъчвай, мамо, и без това ми е тежко.

Пак отклони разговора. И всеки път така. Как не разбираше, че това е по-лошо за нея.

Есента тази година беше дълга и дъждовита. Нямаше ден да не завали. И в мрачните, безкрайни, хладни дни ние повечето си стояхме у дома. И Алиман линееше като есента. Ставаше все по-мрачна, съвсем престана да разговаря и да се смее. Все беше умислена. Рекох си: скоро ще е, последните дни износва детето. Колкото и да се мъчех да я поразмърдам, да я поободря с шега, с ласка — нищо не излизаше. Не беше дете, за да разсея тъгата ѝ с шега. Пък и не само аз — и други се мъчеха да ѝ помогнат някак в бедата, но какво можеше да се направи? Веднъж Бекташ ни докара слама. Мама, казва, пак не е добре. Отидох да навестя Айша. Имаше огън, кашляше. Посгълчах я.

— Сама — казвам — си виновна. Знаеш, че трябва да се пазиш, ама не, тръгнала на гости, и то в такова време.

Тя се усмихна виновно. Как да възрази, като предния ден с още четири жени ходили на сватба в съседния аил с бричката на Бекташ. Когато станах да си ходя, Айша ме спря.

— Чакай — каза, — Толгонай, ако няма да се разсърдиш, ще ти обадя нещо.

— Казвай — върнах се аз от вратата.

— Ходихме в долния аил, ама не на сватба. Нямам там роднини, сама знаеш. Намислили бяхме една работа, макар да не сме те питали, така че прости ни, Толгонай, за хубаво го направихме. Намерихме ние оня момък, чобанина, и хубавичко го накастрихме. Казваме: тъй и тъй; Алиман е накрая вече, скоро ще ражда, а тебе никакъв те няма. Как така? Не е хубаво! Обаче нищо не излезе. Първо, той си има жена и, второ, съвест няма. Отрече: нищо не знам и не искам да знам. Дума да не става. Пък и жена му понадуши каква е работата. А тя една кавгаджийка, развика се, нахока ни. Колко срам брахме. Направи ни за

резил и ни изгони. А по пътя ни застигна един студен дъжд, измокри ни до кости, та се разболях. Но това — лесно, с Алиман какво ще стане сега? — И Айша затисна уста, заплака.

— Не плачи, Айша — казах ѝ. — Дорде съм жива, няма да позволя да я обиждат! — И излязох. Какво друго можех да кажа?

Заредиха се тежки дни, денят на раждането приближаваше, аз не изпусках Алиман из очи. Тя на двора, аз — подире ѝ. Не я оставях една крачка сама. Страхувах се да не пропусна кога започнат болките. Иначе защо да ѝ досаждам?

Гледам веднъж — облече се тя дебело, овърза се с шала.

— Къде — казвам, — дъще?

— На реката ще отида — отговори тя.

— Я не ходи, какво ще правиш на реката в тая влага? Стой си по-добре в къщи.

— Не, ще отида.

— Тогава и аз ще дойда. Няма да те пусна сама — казах ѝ.

А тя така ме изгледа и всичко, което беше наболяло в душата ѝ през тези дни, цялата си злоба изля върху ми:

— Какво си се лепнала за мен? Какво искаш? Защо ходиш като сянка по петите ми? Остави ме на мира. Страх те е да не пукна? — Затръшна вратата и тръгна.

Сякаш в сърцето ми удари тази врата. Много се обидих. Но все пак не се стърпях, отидох в задния двор да погледна къде е Алиман. Не се виждаше, беше отишла на ливадата.

Ръмеше ситно-ситно, дъждът беше почти невидим, сякаш студена пара се спущаше. Вятърът влачеше сиви облаци. Градината беше печална: голи дървета, помръзнали, с мокри, потъмнели клони. Жива душа не се виждаше, всичко се беше прибрало. През димната мъгла едва се различаваха гребените на тъмния хребет в далечината.

Почаках малко и тръгнах: нека ме ругае колкото си ще, по-лошо е, ако легне някъде в тая мокротия, когато я хванат болките. Излязох на пътеката отвъд градините и видях Алиман. Връщаше се. Вървеше бавно, едва се влачеше, тъжно навела глава. Избързах, прибрах се, сложих чай, надве-натри опържих тиганички. Сетне постлах върху кечето чиста покривка и донесох от късните ябълки, избрах най-червените. Алиман влезе и като видя покривката, мълчаливо и тъжно ми се усмихна.

— Премръзна ли, дъще? Седни, пийни си чай, хапни си тиганички — казах ѝ.

— Не, мамо, нищо не ми се яде. Дай ми само една ябълка. Да ги опитам — отвърна тя.

— Да не те боли някъде, Алиман, кажи ми — взех да я подпитвам. Но тя пак ми каза:

— Не ме питай, мамо. Станала съм една, на себе си не приличам. Не мога да се понасям. И тебе наскърбих за нищо. По-добре ме остави, не ме питай. — И махна с ръка.

Нощта се спусна и като се готвех да си легна, аз с обида си мислех, че сега, каквото и да река, няма да сгодя пред Алиман и с тази обида заспах. Обикновено често се будех през нощта, наглеждах Алиман, а сега сънят ме събори, тежък като камък. Да съм знаела, щях ли да затворя очи — десет ноци права бих изкарала.

Не помня от какво и кога се събудих изведнъж. Поглеждам за Алиман — няма я на мястото ѝ. Може ли сънен човек веднага да съобрази? Отначало помислих, че е излязла на двора. Почаках малко. Не, не се връща. Опипах постелята и — изстинала. Сърцето ми спря: отдавна е станала! Облякох се надве-натри и изхвъркнах на двора. Всички кътчета обходих, изтичах и в градината, изскочих на улицата. Почнах да я викам: „Алиман! Алиман!“ — не се обаждаше. Само кучетата по дворищата се подплашиха, разляяха се. Разтревожих се: отишла е, значи, някъде. Но къде е могла да отиде в такава тъмна нощ? Какво да правя сега? Дали ще я настигна? Втурнах се отново в къщи, запалих фенера и тръгнах да я диря. Но като прекрачих прага, чувам — някой застана и изохка в плевнята. На един дъх прекосих двора, дръпнах вратата, едва не изтървах фенера, замрях, не вярвах на очите си: Алиман лежеше върху сламата по гръб. Раждаше. Мяташе се в треска.

— Ама как така? Защо не ми каза? — завиках аз и се втурнах към нея.

Исках да ѝ помогна, взех да я повдигам и изтръпнах, когато напипах прогизналата ѝ от кръв пола. Алиман гореше цялата в огън, дишаше тежко, хриптеше:

— Умирам! Умирам!

Отдавна, види се, се беше замъчила.

— Не дай боже! Помогни господи! — молех се аз, разбрала, че тя сама няма да роди, че само доктор може да я спаси.

Оставих я и изтичах у Айша, заблъсках по прозореца с все сила.

— Ставайте, ставайте по-бързо! Бекташ, запрягай бричката. Алиман е зле. По-бързо, миличък, много е зле!

Събудих ги, изтичах обратно, дадох на Алиман вода. Зъбите ѝ тракаха по канчето, цяла се тресеше като в треска, криво-ляво отпи две глътки и отново се сгърчи, запъшка. В това време дотича Айша, задъхана, едва се държи на крака, болна беше жената. Като видя какво става с Алиман, кръв по лицето ѝ не остана, занарежда:

— Алиман, мила, какво става? Алиман, чедо. Не бой се. Ще те откараме в болницата.

За щастие този ден Бекташ се беше върнал късно и не отвел конете в конюшнията, ами ги вързал под навеса у дома си. Изкара той бързо бричката на двора. Хвърлихме в нея сено, постлахме, наслагахме възглавници и как да е тримата изнесохме Алиман от плевнята, положихме я на бричката. И веднага, без да се маем, подкарахме към болницата.

Ах, този разбит есенен път, ах, тази проклета тъмна нощ... Тогава болница имаше само в Заречие, а за моста трябваше да се обикаля далече надолу.

Щом излязохме от аила, болките отново хванаха Алиман, тя се развика, започна да хвърля всичко от себе си. Държах главата ѝ на коленете си. Току я покривах с одеялото или пък осветявах лицето ѝ с фенера — все в очите я гледах, успокоявах я. И Бекташ я успокояваше:

— Потърпи, Алиман. Скоро ще стигнем. Ще видиш, още малко. Ей го моста.

Кой знае колко имаше още до моста. Да подкара по-бързо, не биваше — ще раздруска Алиман. Пък и дъждът се засили. Всичко се струпа наведнъж — непрогледен мрак, студен дъжд, кал и изровен път. Алиман се мятеше, викаше, но изведнъж някак притихна, захърка.

— Алиман! Алиман! Какво ти е? — изплаших се аз, прегърнах я, вдигнах фенера.

Гледаха ме горещите и очи.

— Спрете! Умирам! Спрете! — промълви тя с почернели, спечени устни и се задъха.

Спряхме бричката.

— Повдигни ми главата — помоли тя. Въздух не ми стига. — И заплака. Гълтайки сълзите си, заговори бързо-бързо: — Мамо, миличка... гори ме всичко отвътре, сили нямам... Умирам... Благодаря ти за всичко, мамо. Прости ми... Да беше жив Касим... Ой. Касим, умирам... Прости ми...

Примолих ѝ се:

— Не, дъще, няма да умреш. Потърпи, потърпи, миличка. Ей го моста. Чуваш ли, няма да умреш!

Отново я присви. Стиснала зъби и губейки съзнание, тя се замята с последни сили.

— Бекташ! — разпоредих се аз. — Хвани я под мишниците, вдигни! По-бързо! Ама не се срамувай, за бога!

Бекташ повдигаше Алиман, а аз се мъчех да помогна на детето. Бекташ се разхълца, зариде и аз изведнъж отново си спомних грохота на ешелона и в ушите ми загракаха, загърмяха колелата; вятърът донесе вика: „Ма-мо-о! Алима-ан!“ И в този миг се раздаде викът на новороденото. О, живот, защо си толкова жесток, толкова сляп! Детето се роди, а Алиман умираше. Само успях да завия в полата си мокрото, голо телце, погледнах, а тя, майката, Алиман, вече безжизнено беше увиснала в ръцете на Бекташ. Главата ѝ се беше отметнала встрани, а ръцете ѝ се полюшваха като прекършени.

— Алиман! — виках аз сякаш с чужд глас и хванах ръката ѝ: пулсът ѝ чезнеше.

В миг пред очите ми се срещнаха животът и смъртта.

Като се връщахме, вече се зазоряваше. В здрачната светлина танцуваха едри бели снежинки. Те меко се стелеха по пътя. Наоколо тихо — никакъв звук, целият свят тънеше в бяла тишина. И в тази бяла тишина едва се влачеха уморените коне с бели гривви и бели опашки, беззвучно хлипаше Бекташ в бричката. Не подканяше конете, сами си вървяха. През целия път той плака. А аз вървах до него, загърнала детето в дрехата, сгушила го до гърдите си, и белият сняг по земята ми се виждаше черен.

Така войната за последен път напомни за себе си. И пътят, по който вървах в онова утро, беше най-трудният път в живота ми и ми се струваше, че е по-добре да умра, отколкото да живея така... Новороденото, сгряло се в ръцете ми, току мърдаше като топла мека топчица и не преставаше да плаче. Носех го и си говорех: „Колко нещастен се роди ти, с първия си вик се прости с майка си.“ Но изведнъж някъде отдалече до мен стигна мисълта: „Ами че животът не е съвсем загубен, останало е едно малко кълнче.“ Ала веднага си помислих: „Че как ще оживее, щом не е опитало майчино мляко? Не, няма да кара дълго.“ А така ми се искаше детето да остане живо, че се замолих на съдбата: „Хайде, поне него ми остави! Не позволявай да умре. Може да се оправи? Може да изкара някак!“ Вървах, губех кураж, проблясваше ми надежда, отново се отчайвах и докато се доберем до аила, утрото незабелязано настъпи.

Снегът все така кротко и щедро се стелеше, все същата бяла тишина обгръщаше всичко. И сред тази тишина запустелите развалини на недостроената улица изглеждаха още по-страшни. От започнатото преди седем години тук имаше само жалки останки. Снегът се виеше над мъртвата улица, навяваше преспи върху зиналите пусти руини и посърнали трънаци. Някогашният двор на Алиман и Касим, като спомен за техните грижи и мечти, си стоеше все така — куп камъни и разпаднали се тухли.

Завинаги успокоената Алиман лежеше бледа, със затворени очи. Главата ѝ се поклащаше, снегът падаше на лицето ѝ и не се топеше.

Още с влизането ни в аила Бекташ скочи от бричката и за пръв път в живота си със силен, мъжки плач извести на хората за смъртта на човек. Насъбра се народ, наобиколиха ни разплакани съседи. Дотича Айша, занарежда високо, грабна детето от мен и го занесе у дома си.

На другия ден погребяхме Алиман. Според обичая жените не ходят на гробища, но аз отидох и никой нищо не ми рече: в къщи нямахме мъже, та да спазвам обичая. Сама погребях Алиман, сама я

спуснах в гроба, сама хвърлих първата шепа пръст. Валеше гъст пухкав сняг. Червената купчина глина бързо се превърна в бяла могила.

Напролет посадих на гроба на Алиман цветя. И всяка пролет садя. Тя много обичаше цветята!

И животът започна отново. През първите дни снахата на дядо Джоробек кърми Жанболот, а сетне почнах да му давам козе мляко. Доста зор видяхме с него, но защо да говорим за това. С една дума, писано му било да живее и той оживя. И за това благодаря на съдбата. Сега е на дванадесет години. Докторът, дето го лекуваше като мъничък, сега известен в окръга човек, като ме срещне, все пита:

— Как е, бабке, расте ли внучето?

— Слава богу — казвам, — джигит е вече!

Гледа ме той и се усмихва:

— Това е хубаво, направи ти от него човек!

Отдавна ни знае той. Тогава Жанболот беше на годинка и половина. Болнав растеше, ами как. Веднъж настина яко, разболя се не на шега. Гледам, устничките му посинели, очи не отваря и едва-едва диша. Грабнах го и бързо в болницата. Пак нощем се случи, и то през зимата. Прегазих реката през брода. Докторът — един младичък, сигурно наскоро беше завършил. Като ме видя, че треперя от студ и дрехата ми е мокра, уплаши се, замахна с ръце:

— Ама вие ум нямате, кой ви пушна да газите реката? Къде са родителите му?

— Аз съм му и за баща, и за майка, сине. Не го оставяй да умре. Умре ли то, и аз няма да живея.

Цяла нощ се въртя с него, на два часа му правеше инжекции. Даде на мен сухи дрехи, лекарство ми сипа, ама на, огънят пак ме свали, захраних кръв. Лежах в унес, като в пареща мъгла. Помня само, че докторът идваше до мен, слагаше ръка на челото ми и казваше:

— Не се предавай, майчице, дръж се! Внучето ти вече се смее, оздравя.

— Щом е тъй, и аз ще се оправя — прошепвах. Може би защото внук ми остана жив — и аз се вдигнах.

Това лято се случи нещо интересно. През ваканцията той по цял ден тичаше по улиците, един път гледам — измъкнал на двора велосипеда на Касим. Същият, дето двайсет години вися под сайванта.

Измъкнал го и взел да го оправя. Е, нищо не му рекох, момче е, мислех си, ще се помъчи малко, па ще го зареже. То и какво ли имаше за оправяне: желязото ръждясало, гумите нацепени. Дотичаха другарчетата му и се смеят. Това, казват, е браква, допотопна машина. А той упорит, сумти и си гледа работата. Кой знае дали щеше да стане нещо от тази вектория, ако не беше Бекташ. И той се захвана. И то най-сериозно, като хлапак, макар да беше глава на семейство. Бекташ обича Жанболот, ако потрябва, и при учителите в училището ходи. Ожени се, Айша беше още жива. Тя умря три години подир Алиман. Много скърбях аз за приятелката си. Колко нещо претеглихме ние с нея. А Бекташ излезе добър човек — разумен, работлив. Три дечица си има, жена му Гулсун ми е добра съседка. А той отдавна работи като комбайнер.

И ето че идва веднъж Жанболот с велосипеда — излъскан, смазан, а и той самият целият в смазка.

— Бабо — казва, — виж какъв стана татковият велосипед!

Ръцете ми отмаляха: и радостно, и болно ми стана от тия думи. А той горд-горд.

— Вече мога и да карам — казва. — Виж.

Да седне на седлото — не стига педалите, понаведе велосипеда, хвана се здраво, цял се преви и подкара като пиян, насам-натам, аха-аха да падне.

— Слизай, ще паднеш! — викнах аз.

А той кара ли, кара, през вратата, та на улицата. Аз подире му. Засили се, че като полетя, плъсна се заедно с велосипеда. Удари се силно. Настигнах го, вдигнах го от земята и взех да му се карам:

— Искаш да се пребиеш ли? Ама че го измислил! Повече да не си се качил!

А той казва:

— Няма да падам вече, бабо. Искан да опитам само, нали не съм падал още от велосипед.

Разсмях се. Гледам, Бекташ стои на вратата. Стои си уж просто така и си гледа. Не казва нищо и аз нищо не му рекох. Разбрахме се без думи.

Скоро след това започна жътвата. Отби се една вечер Бекташ у нас.

— Искам — казва — да взема ваш Жанболот за помощник на комбайна.

— Ако го бива, вземи го — съгласих се аз. Колкото до съгласие, съгласих се, ама след два дни отидох да го навестя. Дете е още, тежичко е на жътва.

Моят Жанболот работеше на комбайна при сламата. Видя ме и се развика като че от връх планина:

— Бабо! Виж ме!

А Бекташ ми махна с ръка от кормилото, поздрави ме.

Чак до тъмно седях аз под сянката на дървото край аръка и гледах как жънат. Камионите вдигаха прахоляк напред-назад по пътя — извозваха овършаното зърно.

Надвечер по мръкнало комбайнерите дойдоха да си починат. Жанболот вървеше уморено, но гордо, подражавайки на Бекташ, и също като него мълчаливо и с пръхтене започна да се мие до кръста в аръка. А като видя вързопчето в ръцете ми, зарадва се.

— Бабо, донесе ли ми ябълки?

— Донесох — отговорих аз.

Дотича той при мен, прегърна ме и ме целуна.

Бекташ се разсмя.

— Какво се правиш на важен? Отдавна трябваше така. Погали се, погали се, че после няма кога.

Седнахме да вечеряме на тревата край фургона. Хлябът пареше, току-що изваден. Жанболот разчупи питките и каза:

— Вземи, бабо!

Благослових хляба, отхапах зальк, усетих познатия мирис на комбайнерски ръце. Дъхаше на бензин, на желязо, слама и зряло зърно. Да, да, също както тогава! Преглътнах залька заедно със сълзите си и си рекох: „Хлябът с безсмъртен, чуваш ли, Касим, сине мой! И животът е безсмъртен, и трудът е безсмъртен!“

Комбайнерите не ме пуснаха да си ходя. Вие сте ни, казват, гостенка, останете да нощувате на полето. Постлаха ми върху сламата. Гледах аз тази нощ небето и ми се струваше, че Млечният път е посипан с прясна златиста слама, разпилени зърна и плява от овършаното жито. И в тази звездна вис през Кумовата слама като далечна песен се носи ешелон, заглъхва тракането на колелата. Аз заспивах с това замиращо потракване и мислех, че днес на света се е

родил нов земеделец. Дано дълго да живее той, дано има толкова жито, колкото са звездите на небето!

А на разсъмване станах и за да не преча на момчетата, си тръгнах.

Отдавна не бях виждала толкова величествено зазоряване над планините. Отдавна не бях чувала чучулигата да пее така. Тя се стрелкаше все по-нагоре и по-нагоре в просветващото небе, увисна там като малка сива топчица и подобно на човешко сърце все потрепваше, пърхаше и не спираше да лее песента си над цялата степ. „Виж, нашата чучулига запя!“ — казваше ми някога Суванкул. Чудесно, имахме си дори наша чучулига. А ти си безсмъртна, чучулига моя!

О, свещено мое поле, сега ти си отдъхваш след жътвата. Не се чува човешки глас, камионите не вдигат прахоляк по пътя, не се виждат комбайните, не са изкарани още стадата по стърнищата. Ти даде на хората своите плодове и сега си почиваш като родилка. Ще си почиваш до есента, до първата оран. Сега сме двама тук — ти и аз, и никой друг. Ти знаеш целия ми живот. Днес е ден за поменуване, днес аз ще се поклоня пред паметта на Суванкул, Касим, Маселбек, Джайнак и Алиман. Дорде съм жива, няма да ги забравя. Ще дойде време, всичко ще разкажа на Жанболот. Ако е надарен с ум и сърце, ще разбере. Ами другите хора по белия свят, с тях как ще е? Имам и на тях да разкажа нещо. Как да стигна до сърцето на всеки човек?

Ей, слънце, грейнало на небето, ти обикаляш земята, разкажи на хората!

Ей, облако дъждовен, излей се над света в светъл порой и с всяка своя капчица им разкажи!

Земя, майко-кърмилнице, ти носиш всички ни на гърдта си, тц храниш целия свят. Разкажи ти, родна земя, разкажи на хората!

— Не, Толгонай, ти им кажи. Ти си Човек. Ти си над всички, най-мъдра си, ти си Човек. Ти им кажи!

18

— Тръгваш ли си, Толгонай?

— Ами тръгвам си. Ако съм жива, пак ще дойда. Довиждане, поле.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.